

Demokratis triumf

20 år efter Berlinmurens fall

En antologi med förord av
utrikesminister Carl Bildt

Författarna:

Cecilia Stegö Chilò var ledarskribent och utrikeskommentator för Svenska Dagbladet under 1980- och 1990-talen. Hon har varit chef för tankesmedjan Timbro och utnämnd till kulturminister i regeringen Reinfeldt. Cecilia Stegö Chilò verkar i dag som rådgivare till företagsledning och sitter i flera bolagsstyrelser.

Sidan 3

Efter studier på Handelshögskolan i Stockholm läste **Richard Swartz** ekonomi i Prag 1970–1972. Han var sedan under många år knuten till Svenska Dagbladet som korrespondent i Central- och Östeuropa. Han har bland annat skrivit boken ”Room Service” om sina erfarenheter från livet bakom järnridån och tilldelats ett antal litteraturpris.

Sidan 17

Walburga Habsburg Douglas är riksdagsledamot (M) och ledamot av styrelsen för Jarl Hjalmarson Stiftelsen. Hon är uppvuxen i Bayern, doktor i juridik och har innan flytten till Sverige arbetat i Europaparlamentet samt som journalist. Hon var en av grundarna till Paneuropeiska ungdomsförbundet i Tyskland.

Sidan 25

Claes Arvidsson är författare och ledarskribent på Svenska Dagbladet. Han har skrivit flera böcker om utrikespolitik och internationella konflikter, bland annat om Sovjetunionen och Östeuropa under kommunismen. Hans senaste bok är ”Olof Palme – med verkligheten som fiende”.

Sidan 31

Elisabeth Precht är informationschef på Jarl Hjalmarson Stiftelsen. Hon har tidigare arbetat som journalist, riksdagsreporter och politisk skribent, bland annat i Centraleuropa (fram till 1991) och i USA.

Sidan 40

Gunnar Hökmark är ledamot av Europaparlamentet och ledare för den Moderata delegationen, som ingår i EPP, parlamentets största partigrupp. Han var ledamot av Moderaternas partistyrrelse 1978–1984, riksdagsledamot 1982–2004 och partisekretär 1991–2000. Gunnar Hökmark var ordförande för Jarl Hjalmarson Stiftelsen 1994–1999.

Sidan 47

DEMOKRATINS TRIUMF

20 år efter Berlinmurens fall

En antologi med texter av Claes Arvidsson, Walburga Habsburg Douglas,
Gunnar Hökmark, Elisabeth Precht, Cecilia Stegö Chilò och Richard Swartz.
Med förord av utrikesminister Carl Bildt.

© 2009 Jarl Hjalmarson Stiftelsen
Texterna i denna bok uttrycker författarnas åsikter
Tryckt av Brommatryck & Brolins, 2009
www.hjalmarsonstiftelsen.se
Foto omslag: Reuters/Scanpix
ISBN 978-91-977569-6-9

1989

Då ljusen åter tändes i Europa

Av Carl Bildt,
utrikesminister

Det året var det Polens vår som dominerade de europeiska nyhets-sidorna. Solidaritet hade legaliserats för första gången i januari och därefter en andra gång i april. Samtidigt annonserades att mer eller mindre fria val skulle hållas i juni. Och den 4 juni segrade för första gången en oppositionsrörelse i ett val på andra sidan järnridån. Polska Solidaritet hade inlett den serie av fredliga revolutioner som skulle kulminera i Berlinmurens raserande i november samma år.

I Sopron den 19 augusti, på gränsen mellan Ungern och Österrike, bröts järnridån igenom när 600 östtyskar tilläts ta sig över gränsen utan att de ungerska gränsvakterna ingrep. I Warszawa samma dag nominerades den första icke kommunistiska premiärministern på 42 år.

Då hade det gått nästan på dagen 75 år sedan första världskrigets utbrott i augusti 1914 och mörkret lägrades över Europa. I tre kvarts sekel skulle Europa slitas sönder av krig och konflikter och i mer än fyra decennier efter det andra världskrigets slut skulle människorna i Öst- och Centraleuropa tvingas leva under förtryck och diktatur.

Men så kom året 1989 då Europas utveckling vände. Året då förtryck ersattes av frigörelse och frihetstörstande människor i land efter land tog makten med fredliga medel. En våg av frihet svepte över vår kontinent och förpassade inom loppet av några få månader kommunism och socialism till historiens skräpkammare.

Det som nog ganska få av oss hade trott skulle kunna ske hände trots allt och plötsligt såg vi möjligheten av en europeisk återförening efter alla decennier av söndring.

Då bestod de Europeiska gemenskaperna av 12 stater i västra och södra Eu-

ropa. I dag 20 år senare har 15 nya medlemmar tillkommit med fler än 100 miljoner människor. Och ytterligare stater knackar på dörren för att vinna inträde i det nya återförenade och fria Europa.

Så banade 1989 års europeiska revolution väg för det europeiska under vi har sett sedan dess.

Jag själv minns hur det var att passera järnridån vid Sopron under det kalla kriget. Jag minns taggtråden, stängslen och gränsposteringarna. Allt som påminde oss om att vi passerade en gräns som spärrade dem inne som tvingades leva utanför de fria staternas krets, och som spärrade oss ute som ville göra Öst- och Central-europas folk delaktiga av den frihet, demokrati och öppenhet som var så självklar för oss.

I dag finns inte längre någon taggtråd, inga staket och inga passkontroller. Att passera gränsen mellan Österrike och Ungern är inte längre mer dramatiskt än att passera länsgränsen mellan Jönköpings och Kronobergs län.

Vi har uppnått vad endast ett fåtal trodde var möjligt men som miljoner drömde om. Och vi som var med då, vi som har haft privilegiet att konkret och handfast få bidra till Europas återförening, har lärt oss betydelsen av att aldrig ge upp hoppet om en bättre framtid. ■

Resningen som fällde

Om vägen till murens fall
Av Cecilia Stegö Chilò

Min första resa till Östeuropa gick av stapeln i slutet av 1970-talet. Vi var några tyskstuderinge tjejer i München som fick tag i en sliten folkabuss och styrde kossan mot Ungern där priserna skulle passa en studentportmonnä och där upplevelserna kanske kunde bli lite annorlunda, lite spännande. Mycket längre än så tänkte vi inte. Det kommunistiska Östeuropa var både okänt och abstrakt för oss. Men väl på andra sidan gränsen tog det inte lång tid förrän vår naivitet försvann.

Strax efter gränsstaden Györ stannade vi i en by för en första övernattnin. Det råkade bli så att vi bokstavligen klev rakt in i den lokala ungdomskulturen. Det var dans i gymnastiksalen. Flickorna satt utmed en vägg, pojkarna utmed den andra. Jag fick min första förnimmelse av ett Östeuropa där tiden stannat, av mellankrigstid, av en närmast filmisk tillvaro, svartvit, behärskad, långsam och djupt problematisk. Tio år senare när jag började resa systematiskt i regionen skulle den känslan återkomma många gånger.

Kvällen i byn utanför Györ slutade med en natt av stappande konversationer. Att vi överhuvudtaget kunde prata berodde på att ett par av de unga männens föräldrar trots riskerna hade gjort uppror mot påbudet att alla ungerska barn skulle lära sig ryska – och ingenting annat! – i skolan. Föräldrarna hade uppsökt den gamla tyskläraren i byn och så ordnades det så att deras barn fick gå i diskret privatundervisning i hans hem. Berättelsen om föräldrarna och deras pojkar, som kämpat med den tyska syntaxen precis som vi, blev min första upplevelse av ett stillsamt uppror i Östeuropa, av obändighet och civilkurage i den lilla världen. Det skulle bli fler sådana upplevelser, många fler.

Vid sjutiden på morgonen stampade vi ut lägerelden vid sidan av bussen i utkanten av byn. Avskeden blev smärtsamma. Vi var jämnåriga. Sympatin hade vuxit med träpinnarna på elden och berättelserna om livet i den socialistiska republiken Ungern. Gränsen till väst låg bara några minuters bilfärd bort, men vi skulle aldrig ses igen. Järnridån låg emellan oss, lika

kall och omänsklig som en rysk vinternatt. Vi kunde lika gärna spenderat natten i Sibirien, konstaterade en av tjejkerna. Sedan blev det dödyst i bussen. Ingen av oss trodde ett ögonblick på att ungrarna ville leva under kommunismen. De satt ju för f-n i fängelse! Livet var i många stycken ett helvete, eller rätt och slätt dödstrist. Insikten hade inom loppet av ett dygn blivit lika självklar för oss som den var kontroversiell i så kallade intellektuella kretsar i väst, bland dem ”som allting visste”. Jo, jo.

••••

På vägen mot Budapest försökte jag foga samman nattens upplevelse med världen såsom jag kände den i huvudsak genom skolböckerna. Andra världskriget. Jalta. Ett delat Europa. Kanske var det priset för att bli av med Hitler-Tyskland? Realpolitik i ett krigstrött Europa. Begripligt.

Men sedan då? Varför tillät vi ryssarna att inte bara vinna, utan även att befästa? Hur kunde Västeuropa bara se på när halva Europa försjönk i en ekonomisk, social och mänsklig dvala? Och tycka att Stalin gick att leva med.

Svaret var förstås det kalla kriget med sin nukleära terrorbalans. Realpolitik igen. Men inget hade faktiskt hindrat oss från att inte glömma de här människorna, ingenting hindrade oss från att markera deras byar på skolkartorna, uppmärksamma deras försök att göra något av livet, resa dit, låta oss engageras och därmed stötta det stillsamma upproret. Det hade inte utlöst något kärnvapenkrig.

Sanningen var enkel. Vi valde att glömma Europa, historien, de kulturella banden och medmänskligheten. *Det* var inte realpolitik. Det var i sämsta fall ideologi eller lättja, i bästa fall okunnighet, men i alla tre fallen djupt skamligt.

Medan bussen passerade oxkärror och hölass, flagande hus och människor i slitna skor och omoderna kläder bestämde jag mig. Kunde jag bara, skulle jag ta mig tillbaka. Sällan har ord som plikt och skyldighet känts så opretentiösa. Och grabbarna vid elden hade lärt mig att det stora låg i det lilla. Att vaka över rim och reson, och försöka göra det som var rätt även om det kanske inte ändrade saker i grunden, hade drivit deras modiga föräldrar och skulle antagligen driva dem. Jag hade förstås ingen aning om att just den inställningen så småningom skulle forma den kraft som skapade världshistoriens mest civiliserade revolution, en revolution som vält totalitära regimer på löpande band nästan utan blodspillan

••••

Den 9 november 1989 föll Berlinmuren. Det blev en magisk natt i en på den tiden groteskt kliven stad, och den händelse som många vill se som en magnifik final på det östeuropeiska revolutionsåret – även om det inte stämmer med verkligheten. Den fridfulla protestvåg som rullade genom Centraleuropa under hösten 1989 slutade i en tragedi. I Rumänien öppnade säkerhetsstyrkorna eld mot demonstranterna och den kommunistiska diktatorn avrättades utan rättegång. Det stillsamma och hoppfulla 1989 slutade tyvärr i blodbad och med ett förebud om vad som skulle hända längre söder ut, på Balkan.

För mig är det också viktigt att minnas – och påminna om – förhistorien till 1989, om de närmare fem decennier som det tog innan Östeuropa kunde befrias. För annars försvinner de hjältar som i stort – eller oftast i smått – gjorde vad de kunde för att försvara sig själva och sina medmänniskor från en omänsklig ideologi och maktutövning. Många av dem förlorade livet, långt många fler fick sina liv förstörda. Det minsta vi kan göra är att inte glömma bort dem när champagnekorkarna smälls och tv-bilderna från jubelnatten i Berlin rullar i våra vardagsrum.

Östeuropéerna accepterade aldrig sitt ”Jalta-öde”. Medan sovjetisk militär var upptagen med att dra den blivande järnridåns linjer genom byar och dalar, över fält och rakt igenom gamla kulturbygder i Europa, försökte krigströtta befolkningar förstå vad som höll på att hända. Somliga gjorde det snabbt. Åren efter krigsslutet präglades av flyktingvågor i öst–västlig riktning. Och redan i början på 1950-talet när den sovjetiska befästningspolitiken började bli tydlig, förekom öppna protester i bland annat Östtyskland, Polen och Ungern.

Men upproren var dåligt organiserade och en smal sak för de skoningslösa maktbarnen och deras säkerhetstjänster att slå ner. Redan här, i skuggan av utlovade men inställda demokratiska val och skenrättegångar mot oppositionella borde naturligtvis Västeuropa ha reagerat. Men vem brydde sig om Slanskyrättegången och det erbarmliga aktstycke till ”rättskipning” som utspelade sig där? I princip ingen. När radikalen Arthur Koestler med Moskvärättegångarna i tankarna skriver sin omprövande ”Natt klockan tolv på dagen” vänder många av hans intellektuella vänner honom ryggen och tar Sovjetunionen i försvar.

Det är inte förrän sovjetisk pansar rullar på Budapests och Prags gator som de politiska protesterna och en bredare folklig upprördhet hörs från väst. 1968 fick till och med vänstern luft. Sovjetisk imperialism, med betoning på imperialism, kunde naturligtvis inte försvaras. Som om den var nypåkommen. Jo, jo.

Både upproret i Ungern 1956 och den så kallade Pragvåren 1968 handlade om att försöka förändra den politiska utvecklingen genom att förändra kommunistpartiet. Såväl ungraren Imre Nagy som slovaken Alexander Dubček var kommunistledare som ville uppnå en högre grad av självständighet från Sovjetunionen och en ”socialism med mänskligt ansikte”.

Sovjetisk pansar visade att vare sig det ena eller det andra var acceptabelt för makthavarna i Moskva. När historien upprepar sig i Polen i början av 1980-talet såg general Jaruzelski det för gott att använda den egna militären för att kväsa Solidaritet som vid det laget hade lyckats samla en bred uppslutning kring betydligt mer långtgående krav på förändring av samhället. På Lucianatten 1981 fick Polen ännu en gång krypa tillbaka in i sina kyrkor och i sitt underjordiska motstånd. Och solen gick ner över Östeuropa. Igen. Men den här gången såg det annorlunda ut i västvärlden.

Från USA, via Storbritannien, till Kontinentaleuropas nu starkaste stat, Västtyskland, höll nämligen en ny generation politiker på att etablera sig vid makten. De var borgerliga, de mumlade inte om sin starka bindning till frihet, demokrati och marknadsekonomi. Och inte heller teg de om orättfärdigheten i kommunismen och den sovjetiska maktpolitiken.

I Västtyskland tillträdde Helmut Kohl. Ett politiskt kraftpaket av sällan skådat slag sattes i rörelse. I USA var Ronald Reagan övertygad om att ryssarna gick att pressa till eftergifter. Premiärminister Thatcher bröt mot protokoll och bildade opinion. När hon avlade officiellt besök i just Polen begärde hon att få besöka platser som förknippades med polackernas motstånd. De kommunistiska ledarna var chockerade, men vågade inte säga nej, och polackerna fick en ny politisk idol.

Äntligen kom signalerna från den fria världen. Den nya generationen västpolitiker talade förbi makthavarna och direkt till människorna i Östeuropa. De visade att de förstod. De talade om vad som borde vara östeuropéernas självklara rättigheter: frihet och självbestämmande. Och till skillnad mot 1970-talets radikala politiker utsatte västvärlden Sovjetsystemet för verklig moralisk, politisk och militär press, samtidigt som de visade ett genuint intresse för att ”göra affärer” med den nya reforminriktade Sovjetledaren Gorbatjov.

I efterhand har det rått delade meningar om betydelsen av det ideologiska omslaget i västvärlden. Naturligtvis spelade maktskiftet i Kreml en avgörande roll, liksom valet av en ny polsk påve. Ytligt sett var det en märklig blandning av politiska karaktärer som rörde om i den politiska grytan un-

der 1980-talet. I Östeuropa framträdde också en ny generation av oppositionella som var tydligare med att vilja kasta kommunismen på historiens skräphög. Mer om detta nedan.

Men bortom alla olikheter avtecknar sig en grupp politiker, religiösa och civila ledare som åtminstone i vissa delar var ganska lika. Ingen av dem hade tagit sig till sin position genom att blidka motståndare och kritiker. Ingen av dem böjde sig sedan för vad andra kallade ”olämpligt” eller ”politiskt omöjligt”. Alla drevs av att åstadkomma verklig förändring. Alla – utom möjligen Gorbatjov – bar på starka övertygelser som omfattade ett reservationslöst stöd för frihet och demokrati. De talade klarspråk och såg ut att ha påtagit sig sitt ledaransvar inte för att få något, utan för att ge något.

Nog var det vackert. Och tursamt för östeuropéerna.

•••••

Om jag skulle peka ut ett enskilt händelseförlopp som öppnade för förändringarna i Östeuropa och i slutänden för murens fall blir det den första vågen av Solidaritetsledda protester i Polen 1980–1981. Det innebär inte att den mer gradvisa och i flera stycken kommunistpartileda reformutvecklingen i framför allt Ungern saknar betydelse. Eller att den lilla men modiga och ihärdiga kretsen kring Charta 77 i Tjeckoslovakien skulle ha uppoffrat sig i onödan. Tvärtom. Senare kommer erfarenheterna från dessa tre länder att korsbefrukta varandra.

Men i Polen i början av 1980-talet visade sig en ny bredd och därmed styrka i den östeuropeiska protesten. Strax före den ödesdigra Lucianatten 1981 hade Solidaritet flera miljoner medlemmar. Den starka medlemstillströmningen uppmuntrade förstås ledningen och bröt ner enpartistatens legitimitet, men den påverkade också oppositionens inriktning. Låt mig förklara.

1950-, 60- och 70-talens försök att förändra situationen i Östeuropa handlade i huvudsak om att, inom ramen för ett styre man upplevde inte gick att ändra, ”mildra” både kommunismen och det sovjetiska inflytandet. Oppositionen dominerades helt enkelt av reformkommunister, eller av ”realpolitiker”.

Även utvecklingen vid Leninvarvet i Gdansk följde initialt det mönstret. Man krävde samtal med makthavarna om prisstegringar och fackliga rättigheter. Men förutom sprängladdningen som tillfördes när man lade till

det lilla ordet ”fria” till fackföreningar, följde så småningom också en lång rad krav av helt annan karaktär. Strax före undantagstillståndet omfattade de bland annat krav på yttrandefrihet, en fri press, mötesfrihet och demokratiska reformer.

I dag är det kanske svårt att förstå innebörden av denna radikalisering. Men elektrikern från Gdansk slog faktiskt världen med häpnad. Sa han demokrati? Visst gjorde han det och titta – folket slöt upp bakom honom.

Men väl så viktigt var att bakom Lech Wałęsa tog en intellektuell krets form, en krets som drog slutsatser av framgångarna, senare också av bakslagen och som inledde arbetet med att leta sig fram till en ny strategi för oppositionen i landet.

Vad som hände i den processen, som pågick under hela 1980-talet och inte bara i Polen, är inte enkelt att sammanfatta, men det går att tala om två fundamentala omsvängningar. Den första var att oppositionen i öst i allt väsentligt gav upp försöken att reformera kommunismen. Den befanns helt enkelt inte längre värd att försvara. Den socialistiska friheten existerade inte och den socialistiska demokratin var ett skämt. Planekonomin låg i stagnationens ruiner. Staten som skulle sörja för allt, sörjde för allt mindre. Det civila samhället levde enbart på grund av att förtrycket och knappheten skapade ett behov av mänsklig kontakt och samarbete.

Nog fanns det de som fortfarande såg sig själva som socialister eller socialdemokrater av västerländskt snitt, men i grunden omformades den östeuropeiska oppositionen från att i huvudsak vara reformkommunistisk till att omfamna den västerländska liberala demokratin.

Den andra omsvängningen följde egentligen av den första. Så länge oppositionen dominerades av reformkommunister och socialister hade det varit naturligt att den lade all sin möda på att försöka påverka kommunistpartiet. När man nu såg ett annat samhälle framför sig vändes intresset i en annan riktning, nämligen mot folket och det civila samhälle som trots allt existerade och i många fall visade prov på en enastående styrka.

Den nya oppositionen utvecklade något av en ny filosofi för livet i den totalitära staten och en ny strategi för förändring – en ”antipolitikens politik”. På så sätt fördes också de intellektuella närmare vanliga människor som i många fall redan gett upp om kommunismen och upptäckt att det bästa sättet att underminera den var att försöka leva ett liv i, vad oppositionella som Václav Havel och Adam Michnik nu kallade, ”sanning” eller ”värdighet”.

Det var förstås precis det som de ungerska pojkarnas föräldrar försökte göra när de vägrade att ge upp tanken på att deras barn skulle lära sig tyska, traktens andraspråk sedan urminnes tider.

Med dessa omsvängningar förändrades den östeuropeiska oppositionen i grunden under 1980-talet. Och den blev helt avgörande för utvecklingen.

Om opposition tidigare hade blossat upp med långa men jämna mellanrum och visat sig i form av demonstrationer på gatorna, byggdes nu i stället en tyst oppositionell styrka genom en växande skara människor som ”bara gjorde på sitt sätt”. Tack vare olika kulturyttringar som visade på vägar att hantera det komplicerade livet i öst, en skoningslös samhällskritik och signalerna från väst byggdes ett självsäkrare och modigare civilt samhälle. Steg för steg. Utan ett enda plakat. Och utan att kommunisterna förstod ett dugg.

När jag återvände till Polen 1988 var det just detta som slog mig. Under den gråa realsocialistiska ytan var det nu en helt annan aktivitet i själva samhället. Människor var påtagligt mycket mindre rädda för regimen och drog sig inte det minsta för att driva med den. Känslan av moralisk överlägsenhet hade etablerat sig.

Kanske var det därför även kommunisterna hade fått fart på fötterna eller så berodde det på att Gorbatjov inte verkade ge upp talet om glasnost och perestrojka. I vilket fall hade den oberoende oppositionen nått så långt att den pressade regimen till en uppluckring av systemet och mot dialog. Och det var ju själva tanken med den nya strategin: ”Vänd dem ryggen tills de kommer krypande.” Nu var man där.

Efter två veckors kringfarande i östra Centraleuropa var jag färdig att sumera. Det såg becksvalt ut i DDR där regimen var skoningslös och den lilla opposition som fanns verkade sitta fast i det gamla reformkommunistiska tänkesättet. Det såg illa ut även i Tjeckoslovakien där kommunistpartiet rensade ut alla fritänkare ur sina led efter 1968 och det därför inte fanns mycket till begåvning kvar att bygga ett nytänkande kring. Men det fanns kraft i oppositionen, precis som i Ungern där också kommunistpartiet var stann på en övertygande reformkurs. Och i Polen – ja, där var man färdig med kommunismen och regimen sökte dialog.

Så slutsatsen blev: Det går inte att säga på vilket sätt eller exakt när, men nog kommer det hända saker i Östeuropa. Stora saker. Större saker än vi sett på länge.

I efterhand har jag aldrig kunnat begripa talet om att förändringen i Östeuropa kom som en blixtnad från klar himmel, att det gick så fort. Det är en sak att östeuropéerna själva inte vågade tro på en verklig förändring förrän den var där, men att västvärlden inte såg den komma blev det sista beviset för det ointresse som visats regionen under hela efterkrigstiden.

Hur som helst. När det nya året, 1989, är ett faktum är Östeuropa tydligt redo för en förändring. Den hänger som ett moget äpple på sin tunna kvist. Redo att plockas eller skjutas ner.

Jag packar väskorna. Jag har bett om och fått uppdraget att skriva om Östeuropa för Svenska Dagbladets ledarsida och tänker inte missa det jag hoppas – och innerst inne tror – ska bli en fredlig upplösning av östblocket.

Det enda som var självklart att lämna hemma var någon slags löjlig journalistisk distans, en variant på västerländsk likgiltighet som min själ östeuropéerna inte förtjänade. Nej, här skulle det skrivas om värdigheten och modet, om den nya östeuropeiska borgerlighet som ingen trodde fanns och om den fullständigt bankrutta kommunismen.

Det var dags att tacka för insikterna som jag fick vid den ungerska lägerelden, hedra dem som kämpat och – om än indirekt – ställa det svenska ointresset till svars.

Det blev många resor till Ungern, Tjeckoslovakien, Polen och DDR där de historiska förändringarna duggade så tätt att det var svårt att hålla reda på dem. Nu, 20 år senare, är det omöjligt att ge rättvisa åt allt som hände. Därför har jag valt att återge en och annan notering från mina anteckningsböcker och artiklar. De ger i alla fall en överblick över vad som utspelade sig under 1989, året då Europa började skaka av sig kommunismen och miljontals människor befriades från ett förtryck som få numera kan föreställa sig har existerat på vår kontinent.

•••••

Noteringar från 1989

Januari:

11 • Reformkommunisterna i Ungern beslutar om förenings- och mötesfrihet.

15 • Vilken kupp! Vid firandet av den officiella 70-årsdagen av mordet på kommunisterna Rosa Luxemburg och Karl Liebknecht passar ett hundratal demonstranter i Leipzig på att kräva yttrande- och mötesfrihet i DDR. Åk dit! Det är kanske i Leipzig – och inte i Berlin – som den östtyska oppositionen finns. *(Det visade sig vara rätt.)*

16 • Det polska parlamentet beslutar tillåta Solidaritet att verka igen.

19 • Erich Honecker säger på SED:s partikongress att muren kommer att stå även om 100 år. *(Han fick inte rätt.)*

Februari:

10 • Det ungerska kommunistpartiets centralkommitté beslutar med knapp majoritet att tillåta ett flerpartisystem i landet.

21 • Står utanför rätten i ”distrikt Prag 10” och väntar på domen mot Václav Havel. Enbart två västerländska journalister har släppts in. De rapporterar ”uppenbar skenrättegång” till oss andra. Oerhört intressant dissidentmiddag på kvällen. *(Havel döms till en månads fängelse, men det blir sista gången han fälls.)*

25 • Den polska oppositionen reagerar snabbt på Havels arrestering. Ser Havels ”Audiensen” på Powszechnyateatern i Warszawa. Polens kommunistiska premiärminister överraskar med sin närvaro, men blir utskälld från scenen av författaren Adam Michnik efter föreställningen. Premiärministern lämnar i hast. Teatern fylls av skratt.

Mars:

7 • Polen tillåter medborgarna att inneha utländska valutor.

12 • Protester i Leipzig igen. Åk dit!

April:

5 • Rundabordssamtalen mellan regeringen och Solidaritet leder fram till ekonomiska reformer och att en andra parlamentskam-mare ska införas till vilken fria val ska hållas.

22 • Ungerska kommunistpartiets ungdomsförbund beslutar att upplösa sig självt.

Maj:

17 • Polens religiösa samfund tillåts åter idka undervisning och får starta tidningar och radiostationer.

Juni:

7 • Ungerska kommunistpartiets ordförande fördömer händel-serna på Himmelska fridens torg i Peking.

8 • Lång dag med Václav Havel. Intervju hela förmiddagen, teater på kvällen. Intressanta samtal om ”antipolitikens politik”, utvecklingen i Polen och de många små tecknen på att oppositio-nen vaknar i Tjeckoslovakien också. Djupt tagen av berättelsen om poeten Jozef Topols tvångsarbetsöde. Det var hans dikter som lästes från teaterscenen. Kan inte sova.

Juli:

9 • Bjuds på middag av tjeckiska kommunister. De bara ljuger, vill gå. Får diskret signal av hotellpersonalen om att rummet av-lyssnas. Läser högt ur The Economist en stund innan jag somnar.

10 • Tar bilen över Erzgebirge till Dresden. Har aldrig sett värre miljöförstöring i Europa. Först död skog, sedan sönderbombad stad återuppyggt av realsocialister. Åter på ”Budapest”, tar en öl på

”Dubrovnik”, går till bokhandeln och köper en bok om kvinnoförtrycket i väst. Försöker få ögonkontakt med någon på gatan. Omöjligt.

11 • Gör research i Leipzig. Lovande. Åk tillbaka i höst!

13 • General Jaruzelski vädjar om ekonomiskt krisstöd till Polen i ett brev till Frankrikes president Mitterrand.

Augusti:

1–2 • Regeringskris i Polen. Protester efter att regeringen släppt livsmedelspriserna fria i en akut bristsituation. Nationell samlingsregering föreslås av kommunisterna.

21 • Ett par tusen människor trotsar förbudet och demonstrerar på Vaclavplatsen på årsdagen av den sovjetiska invasionen 1968. Polisen massarresterar.

24 • I Polen väljs Östeuropas första icke-kommunistiska premiärminister, Tadeusz Mazowiecki, tidigare chefredaktör för Solidaritets tidning. Ungern ger utresetillstånd till 108 DDR-medborgare som tagit sin tillflykt till västtyska ambassaden i Budapest. *(Det blir början på en serie liknande ”ambassaddraman”).*

September:

12 • Det polska parlamentet godkänner Mazowieckis regering bestående av elva Solidaritetsministrar och tolv kommunister.

19 • I Ungern avslutas sommarens rundabordssamtal mellan regering och opposition. Östeuropas första fria val ska hållas efter årsskiftet.

25 • Kommer till Budapest. Besöker sex nybildade politiska partier. Söker upp Jozsef Antal, oppositionens chefsförhandlare. Lång och trevlig pratstund. Ännu en oppositionspolitiker som säger att han aldrig velat bli politiker. Säger att jag tänker skriva att jag tror att han kommer att leda landet. Han skakar

på huvudet. *(Ett halvår senare är Antal Ungerns demokratiskt valda premiärminister.)*

26 • Hör att folk dragit ut på gatorna i Leipzig efter att oppositionsgruppen Neues Forum förbjudits.

Oktober:

10 • Tror knappast mina ögon. Det ungerska kommunistpartiet har just avskaffat kommunismen i partiprogrammet. Ska nu anta ett socialpolitiskt program som bland annat förespråkar privatisering av sjukvården. Här går det fort. Men så gäller det också att göra sig valbar till i mars. Äter middag med oppositionsfolk. Muntert värre. Viss oro för utvecklingen i DDR. 70 000 deltagare och mycket militär vid demonstrationen i Leipzig i går.

23 • Tillbaka i Leipzig efter snabbvisit i Berlin där oppositionen börjar formera sig. 300 000 människor på gatorna. Allvarliga men mycket resoluta: *Wir sind das Volk!* Men också: kuslig stämning. Militärer i dubbla led vid sidan av demonstrationståget. Bli förbannad på en tysk kollega som inte tror att Kohl vill ha ett fritt DDR eftersom det ”antagligen väljer en socialistisk väg”.

29 • I Prag demonstrerar minst 15 000 människor mot den kommunistiska regimen.

30 • Iskallt i Leipzig. Minst 300 000 på gatorna igen. Mycket spänt läge. Läger märke till ett plakat med en ny formulering: *Wir sind ein Volk*. Ingen av de politiska kommentatorerna här tror att det är en viktig iakttagelse. *(Det blev det. En stor majoritet av östtyskarna ville efter murfallet se en snabb återförening med Västtyskland.)*

November:

4 • Tjeckerna släpper åter igenom östtyskar som vill fly till väst. *(På fem dagar lämnar fler än 50 000 personer DDR den vägen.)* Besöker ett sjukhus i Leipzig och får veta att sju av tio läkare ”är utresta”.

7 • Mycket märklig regeringsombildning i Östberlin. Vad händer?

9 • En relativt obekant politbyråmedlem ger oväntat tillkänna att gränsen mellan Öst- och Västtyskland ska öppnas. Muren faller. Leipzig blir helt tokigt. Underbart!

17 • Tar in på Hotel Europa vid Vaclavplatsen i Prag. Bra att jag lyckats abonnera på rum 2 sedan tidigare, trots att utlänningar inte fått bo där! Stora demonstrationer utanför fönstret. Våldsam polisinsats. Tysk kollega och jag tar en biltur för att kolla rykte om att militären omringat staden. Tyvärr sant. Otäckt.

19 • Presskonferens i teatern Laterna Magica. Charta 77-medlemmar på scenen, en handfull journalister i salongen. (*Ett par dagar senare är det proppfullt.*) 50 000 personer på Vaclavplatsen. Jag byter med schweizisk kollega, halva mitt rum mot ett halvt rum mot gården där det är tystare. Och låter ett amerikanskt tv-team ta hand om balkongen. Därmed har jag dygnet-runt-bevakning av Vaclavplatsen. Nöjd.

20 • 250 000 personer på Vaclavplatsen. Ny stämning. Mycket mer beslutsam, men fortfarande mycket stillsam. (*Här föds nog begreppet sammetsrevolutionen ...*)

21 • Det styvnackade tjeckiska kommunistpartiet bjuder in oppositionen till samtal. Václav Havel får diskret hjälp av svenska ambassaden tack vare den fantastiske Lars-Åke Nilsson. Ser dem båda över snabb middag.

23 • 300 000 människor på Vaclavplatsen.

24 • 500 000 människor på Vaclavplatsen. Havel och Dubček talar. Kommunistpartichef Milos Jakes avgår.

26 • Tåget till Budapest. Ungern folkomröstas i full snöstorm om en ny konstitution. Får köra taxin själv eftersom chaufförerna vägrar.

Inte mer än en handfull journalister i stan eftersom revolutionen i Tjeckoslovakien inte är över än. Njuter av ungrarnas stolthet och glädje.

December:

1 • Det östtyska kommunistpartiet stryker formuleringen om ”partiets ledande ställning” ur konstitutionen.

7 • Den tjeckoslovakiska regeringen avgår.

14 • Kommunistpartiet och oppositionen enas om att presidentval ska hållas i Tjeckoslovakien.

18 • Rumänska säkerhetsstyrkor slår ner demonstrationer i norra delen av landet och stänger gränsen mot Ungern.

22 • Rumänska regeringen proklamerar krigstillstånd efter omfattande oroligheter med flera dödsoffer. Ett nytt kapitel i historien om kommunismens sammanbrott i Europa har definitivt inletts.

23 • Diktatorn Ceaușescu fångas under ett flyktförsök.

24 • Makarna Ceaușescu avrättas och kropparna visas upp i tv.

29 • Dissidenten, författaren och den kanske mest tongivande företrädaren för den nya östeuropeiska oppositionen, Václav Havel, väljs till Tjeckoslovariens president.

31 • Hemma i Stockholm. Försöker sammanfatta året. Det går inte. Men vad gör väl det! ■

Mellan makt och brist

Om dåtidens östeuropeiska vardag
Av Richard Swartz

Trorde jag någonsin att kommunismen skulle försvinna och att jag skulle få uppleva det? Svaret är nej.

Det är sant att jag visste att den inte fungerade; det hade jag upptäckt redan i Prag. Under några år som student i Tjeckoslovakien hade jag lärt mig att kommunismen inte tillnärmelsevis gav till ”var och en i enlighet med hans behov”, inte skänkte människor den trygghet och lycka den utlovade – att snarare motsatsen var fallet. Men utan att riktigt kunna göra klart för mig hur, var jag ändå övertygad om att kommunismen skulle fortsätta att hanka sig fram, visserligen alltmer fränstötande och oaptitlig, men lydande sin egen existens logik som när en krokodil i våra ögon inte är mycket mer än ett skräckinjagande odjur på jakt efter rov, men en fulländad och ytterst effektiv skapelse med hänsyn till sin egen bestämning.

Och kommunismens bestämning var uppenbar: den bestod i att garantera makt åt dem som förfogade över den och inte tänkte dela denna makt med någon annan. Till ett mycket högt pris av mänskligt lidande och armod hade kommunismen visat sig kapabel att redan över lång tid lösa denna uppgift; som jag såg det fanns heller ingen anledning att betvivla att det i morgon eller i övermorgon skulle vara stort annorlunda.

Kommunismen hade kommit för att stanna. Till att föreställa mig något annat saknade jag helt enkelt fantasi.

Och hur fel hade jag inte! Mindre än tjugo år efter att jag i Prag övertygat mig om att kommunismen inte fungerade och ändå skulle överleva, var den försvunnen, borta som om den aldrig funnits, utan att ha lämnat några spår efter sig (utom i människors själar och medvetanden; men det är en annan historia). Jag hade grovt misstagit mig. Min prognos hade slagit fel eftersom prognoser nästan alltid slår fel. Det enda min blick i kristallkulan åstadkommit hade varit att lamslå mig; jag hade fogat mig i en ödesbunden,

demiurgisk ordning i stället för att lita till vad jag ändå kunde se och höra eller på min egen hud uppleva i Prag.

Men varje etablerad ordning har ofta genom sin blotta existens större övertygelsekraft än de faktiska resultat den kan uppvisa och prognoser är nästan alltid en extrapolering av en sådan existerande ordning. Och inte bara prognoser, inklusive kommunismens alla femårsplaner: också människans mest storslagna försök att föreställa sig framtiden i form av fantastiska utopier lamslår långt mer än de inspirerar och får henne ofta att förneka den verklighet hon faktiskt lever i.

Men min övertygelse om kommunismens förmåga till överlevnad delades av nästan alla de som var tvungna att leva under den. Inte heller de kunde föreställa sig att den skulle kunna försvinna. I stället för att revoltera anpassade de sig; de få undantagen gällde som dårar eller helgon. I efterhand undrar jag om inte själva oförmågan att kunna föreställa sig en annorlunda framtid var långt mer förlamande, stympande och tyngre att bära än själva samtiden, alltså den vardagliga kommunistiska verkligheten.

Till kommunismens allra märkligaste paradoxer hör att detta samhälle som älskade att avbilda sig självt i form av rykande fabriksskorstenar, rader av skördetröskor över fälten eller glödgat järn rinnande ur smältugnar, aldrig tillverkade eller producerade något att tala om. I Prag för snart fyrtio år sedan lärde jag mig snabbt att det enda som här producerades var just makt åt kommunistpartiet och brist åt befolkningen, att bokstavligen allting annat saknades, från tändstickor ända bort till moral och vanlig anständighet.

För den som kommit till Prag för att studera just ekonomi var det en snöplig upptäckt. Vad jag tänkt mig studera existerade bara i journalfilmerna och parti-broschyrerna eller som siffror och statistik som inte ens de som hade till uppgift att ta fram dessa uppgifter skulle ha vågat använda sig av som underlag.

Men till denna vardagens ekonomi var det nödvändigt att anpassa sig. Snart hade jag som alla andra en nätkasse i fickan så fort jag gick ut på stan. Ingen kunde veta när, var eller vad som plötsligt skulle visa sig finnas, mer av en slump än i enlighet med den senaste femårsplanen. Och utan en nätkasse i fickan hade man inte kunnat få det med sig hem. För säkerhets skull ställde vi oss genast i varje kö vi fick syn på. Kanske bjöds någonting ut ("Vad slänger dom här till oss?") var standardfrågan till den som stod framför) som kunde användas eller åtminstone bytas till något användbart. En sådan kö var därför inte bara ett tecken på brist utan innebar också en oväntad chans; den gav hopp om att komma över något som inte fanns i de

halvtomma affärer där ingen köade eftersom nästan allt som där bjöds ut var sådant ingen ville ha.

Mitt eget snabbköp i Holešovice i Prags sjunde distrikt, inte långt från Strossmayertorget, innehöll de märkligaste ting, många med en svag, obestämd lukt av desinfektionsmedel eller klor. Trots torftigheten vilade över denna dystra varuvärld ändå något outgrundligt och nära nog hemlighetsfullt. Nästan ingenting gick att undersöka närmare, röra vid, klämma eller lukta på. Allt var förpackat, kartongpapp och tunt metall vart man än såg, men det tjocka gulbruna klistret var så dåligt att etiketterna allt som oftast lossnade från glasburkarna eller bleckdosorna, de hade fallit av så att vi inte kunde vara säkra på vad som fanns i förpackningen.

Vi köpte inlagda körsbär, men kom hem med plommon. Inte ens glasburkarna var till någon hjälp. Tog vi ner en från hyllan kunde vi inte vara säkra på vad den innehöll; innanför glaset verkade finnas svamp, men som förlorat både färg och form, grådaskiga halvt upplösta svampar utan minsta likhet med dem som en gång måste ha blivit plockade. Inte ens de etiketter som ännu inte lossnat var till någon hjälp: de var ofta så illa tryckta att bokstäverna flöt i varandra och gjorde texten oläslig.

Det fanns expediter som med stor auktoritet kunde bestämma innehållet i sådana burkar. De försäkrade att den burk man råkade hålla i handen innehöll just vad man frågat efter. När man sedan öppnade burken hemma visste man inte längre om expediten faktiskt haft rätt eller inte; också sådana överraskningar bidrog till den hemlighetsfullhet som vilade över ett sådant snabbköp. Vi blev inte ens förvånade när vi öppnade en burk och den visade sig innehålla något helt annat än vad som angivits på etiketten. Inte ens en alldeles tom konservburk kunde överraska oss.

Jag minns ett slags leverpastej som vi noga aktade oss för att äta, men om vintern brukade fetta in skorna med. Där fanns mjölk med skarp smak av kemi, läskedrycker vars färg snabbt bleknade och sjönk till botten av flaskan som sand eller skurpulver, och salladshuvuden som väl redan innan de nådde disken för grönsaker måste ha vissnat; i butiken började de ruttna. Allra mest fascinerande var burkar eller flaskor som inte lät sig öppnas: det var omöjligt att skruva av kapsylen eller metallnyckeln till sardinburken gick tvärt av.

Men ölet var utmärkt och korvarna åt vi med god aptit fastän vi inte visste vad de innehöll och ingen varudeklaration upplyste oss om det. För öl och korb hade vi traditionen att tacka: inte ens kommunismen hade lyckats

utplåna den omsorgsfulla kärlek som tjeckerna lade ner på nationens *soul food*.

Konservburkarna arrangerades på hyllorna inne i affären och ibland som dekoration i skyltfönstren. Expediterna lade ner mycket arbete på den senare uppgiften. De höll stängt för ”inventering” och jag kunde från gatan se deras böjda små vita nackar när de kröp omkring där i skylten, upptagna med ett nytt arrangemang. Burkarna ordnades till konstfulla pyramider eller torn. I samma ögonblick en burk ingick i en sådan pyramid var den inte längre till salu; den var nu otillgänglig för oss, och efter en månad eller två överdragen av ett tunt lager av sotigt damm. Ibland innehöll burkarna i skylten en sällsynthet som rysk stör. När solen sken lyste blecket flottigt matt genom glasrutan.

Jag vet inte om det fanns föreskrifter om att Prags snabbköp skulle dekorerar på detta sätt, men ivern hos expediterna på huk i skyltfönstren talade för att det var deras eget infall, att de dukat under för frestelsen att på egen hand försköna sina skyltfönster. För ett ögonblick hade de glömt bort att det inte låg i deras intresse att skaffa sig fler kunder, helst ville de ju bli av med oss, och allra minst att locka oss kunder med något som inte längre fanns att köpa därinne.

Det slog mig att expediternas skyltfönster var underkastade samma lagar som gällde för all ekonomi i Prag: de förespeglade något som inte existerade och presenterade det med samma förljugna estetik som när propagandan utmålade för oss hur det ena eller andra planmålet överträffats i förtid.

Vad expediterna byggde upp i skyltfönstren var en hyllning till det just oanvändbara, till rent skräp eller till vad som helt fräckt undanhölls oss konsumenter (att burkarna inte ens var tomma retade oss ännu mer). All utsmyckning i denna stad verkade understryka vad som inte fanns och vad vi inte kunde räkna med, fastän att mitt framför ögonen på oss påminna om det i ett skyltfönster också hade med dålig smak att göra.

Men om denna dåliga smak var expediterna omedvetna där de kröp omkring i skylten, störda varken av de döda flugorna på rygg runt omkring dem eller av oss där utanför på gatan, helt upptagna som de var av att konstruera ännu ett monument åt staden Prag.

Till en sådan uppgift måste de ha använt sin fantasi fastän också den reagerades av bristen. Allt saknades ju här eller var knappt, bara tid fanns i överflöd. Men tid som inte kommer till användning eller bara fylls med

väntan förändrar så småningom människan, nästan omärkligt och bara sällan så att hon själv märker det. Snart har den tagit fram det animaliska hos henne, det stumma och vegeterande, som hos idisslande boskap. En sådan tid har varken början eller slut, ingen användning av vare sig det förflutna eller framtiden, och nuet är bara en transport dem emellan; kommunismen proklamerade visserligen sig själv som ”hela mänsklighetens lysande framtid” men hade redan avskaffat den så som den redan utplånat eller skrivit om det förflutna medan den ingenting hade att säga om de yttersta tingen, om vad som händer med oss efter döden.

Så hade kommunismen tömt själva tiden – det enda som det i Prag fanns gott om – på varje förnuftigt innehåll samtidigt som den erbjöd medborgaren en ytterst torftig föreställning om vad livet egentligen går ut på; ingenting sades om att livet är kort, att det har både början och slut, eller att var och en av oss har sitt eget att ensam ta ansvar för. Att människan är en individ, i metafysisk mening egentligen ensam, förteg eller förnekade kommunismen. I stället talades ideligen om ”folket”. Med det menades vi, men inte som om var och en av oss hade egna ögon, ischias eller inte ischias, åsikter, dåliga vanor eller egna drömmar som ingenting hade med varandra att göra, i stället som om vi alla tillsammans blivit till denna kollektiva organism, ett ”vi” som tömtes på enskilda individer.

Expediterna var unga, men blev mycket snart gamla och korpulenta. Med tiden verkade också de som överdragna av ett flottigt lager av damm och hade det redan förut varit svårt att locka fram ett leende i deras ansikten så var det nu omöjligt. Hade burkarna på hyllorna haft ett ”bäst-före-datum” så skulle det, använt också på dem som här höll uppsikt över denna varuvärld, ha förskräckt inte bara kunderna utan framför allt expediterna själva.

Men under arbetstid varken såg eller hörde de annat än vad de själva ville höra och se, och till det hörde varken kunder eller vad som fanns eller inte fanns i hyllorna. Så länge de ännu var unga uppträdde de arrogant och överlägset; det var ändå ett privilegium att som kund få handla här, kalla vintermorgnar en ynnest att få bli insläppt, för mycket begärt att ställa en fråga eller be om en upplysning, en oförskömmhet att kräva något.

Att vi som kunder ändå betalade gav oss inga rättigheter: våra pengar intresserade inte expediterna nämnvärt, de komplicerade bara deras arbete; allra helst hade de säkert föredragit en ordning byggd på ransonering där de utan hänsyn till pris och betalning delade ut vad som råkade finnas i butiken till oss kunder. Men ju äldre expediterna blev, desto mindre ar-

rogant uppträdde de. I stället slocknade deras blick, rörelserna blev tröga och obestämda, men inte så mycket av ålder som därför att de givit upp: de verkade nu ha dragit sig tillbaka till en inre existens, ett förborgat "jag" där vad som fanns runt omkring dem inte längre störde.

Paradoxalt nog verkade detta tillstånd försona dem med butiken och dess hylor, så att det inte var sällsynt att en sådan expedit faktiskt talade om var man kunde finna surkålen eller tvålen. En sådan expedit försvarade inte ens längre det blygsamma privilegium kommunismen givit henne som förvaltare av denna varubrist: hon hade givit upp, hon hade accepterat att hennes biografi förvandlats till öde.

Men kommunismen var då, tjugo år innan sitt fall, inte densamma som under det stalinistiska femtiotalet. Om totalitarism, terror eller om en liten grupp anhängares lågande entusiasm var det inte längre tal. Kommunismen hade reducerats till en läpparnas bekännelse utan någon som helst anknytning till dess verklighet. Inte heller försökte den längre övertyga medborgarna, knappast heller skrämma dem.

Det samhällskontrakt som numera erbjöds hade ersatt ideologi med cynism. Det var ett klart framsteg: vi (makthavarna) tänker inte störa er (medborgarna), om ni lovar att inte störa oss. Ni låter oss behålla makten och vi lämnar er ifred. Med få undantag skulle man hålla sig till detta kontrakt i hela Östeuropa fram till den tidpunkt då det plötsligt, nästan över en natt, skulle sägas upp av medborgarna.

Som student i Prag hade jag på samhällets botten upplevt den nästan omärkliga förskjutningen från totalitarism till detta politiska vegeoterande tillsammans med invånarna i staden; som korrespondent skulle jag senare i hela Östeuropa få tillfälle att studera den också hos dem som var maktens representanter. Det ungdomligt-atletiska hade då fått vika för det medelålders-uppgivna: en sådan typisk *apparatjik* var nästan alltid en trött, lätt astmatisk och kedjerökande man i övre medelåldern (fastän han oftast såg äldre ut), med ett blekt ansikte som dominerades av ett påklistrat tunt småleende, som det verkade utan annan avsikt än att visa god vilja eller be om ursäkt, om också oklart för vad.

Vad han hade att säga lät pragmatiskt, ofta förnuftigt, om också utan minsta hopp att bli förverkligat eller ens tas på allvar. Principer försvarades inte längre. En sådan *apparatjik* kunde i sin melankoli och kraftlöshet påminna om en bruten människa, som någon som i sitt inre redan var otillgänglig för varje försök att reformera kommunismen och visserligen med sympati,

men utan någon som helst förhoppning skulle följa Michail Gorbatsjovs ansträngningar att göra vad som redan under Pragvåren 1968 visat sig vara omöjligt.

Kommunismen lät sig inte reformeras. Varje försök skulle kvävas, rinna ut i sanden, eller bli upptakten till dess avskaffande. Ingen visste det bättre än en sådan *apparattjik* som var satt att förvalta vad som sedan länge inte fungerade; hans uppgivenhet och trötthet var bara ett annat uttryck för denna insikt.

Den som var tvungen att leva under kommunismen hade naturligtvis långt innan denne *apparattjik* insett att den inte fungerade. Också en sådan medborgare kände uppgivenhet och trötthet, men av ett annat slag eftersom hans eller hennes tillvaro visserligen var bestämd av, men inte direkt avhängig, det kommunistiska systemet. Expediterna i min butik i Holešovice fick visserligen sin vardag bestämd av vad som där inte fanns, men de behövde inte försvara bristen. De var inte ansvariga för den: i stället drabbade bristen också dem. Trots den makt de kunde utöva som kvarterets förvaltare av brist hörde de inte till den kommunistiska nomenklaturen. Så fort arbetsdagen i butiken var slut var de precis som vilka andra medborgare som helst.

En förmiddag träffade jag på 3:ans spårvagn från Holešovice in till Prags centrum en av expediterna från min kvartersbutik. Det måste ha varit hennes lediga dag. Först kände jag inte igen henne; mitt emot mig satt en ung flicka i min egen ålder, i mörkröd kappa, och som log mot mig. Det var hon som hade känt igen mig, i mitt fall gjorde ju en spårvagn eller ett snabbköp ingen skillnad, här var det uteslutande hon som genomgått en metamorfos, så radikal att expediten i min kvartersbutik ingenting verkade ha med denna unga kvinna mitt emot mig att göra.

Hela vägen in till centrum pratade vi med varandra. Vi skrattade, uppförde oss som två personer som nära känner varandra, och till denna förtrogenhet bidrog både vår ungdom och attraktionen könen emellan, men också vår gemensamma erfarenhet av kommunismen och den brist den försåg oss med. Det var den som fördjupade den närhet vi upplevde under denna förhållandevis korta spårvagnsresa, samtidigt som det för oss båda var av största vikt att ta avstånd från vad vi inte berörde med ett endaste ord; för henne genom att visa att hon inte på något sätt fogat sig i eller ville förknippas med bristen i snabbköpet, för mig genom att visa att jag inte skulle drömma om att på minsta vis göra henne ens medansvarig för den.

Att vi två stod på samma sida var fullkomligt klart. Likaså att det var kommunismen som stod på den andra, det kommunistiska system som berövat oss friheten att öppet säga vad som för oss båda var självklart.

Om vad denna kommunism innebar blev vi båda påmindas varje dag. Dess väsen var ofrihet och vi gjorde oss inga illusioner om den annat än vad gällde dess märkvärdiga livsduglighet, att den genom att ha funnits under hela vårt liv också skulle finnas under den tid som var kvar av det. Men på det ville vi inte ens tänka; åt detta fanns ingenting att göra annat än att uppträda som om det egentligen inte angick oss, som om kommunismen inte hade någon makt över oss, helt enkelt som om den inte fanns.

Och ändå fanns den och dikterade våra liv, men kunde under en kort spårvagnsresa också skapa denna starka gemenskap mellan oss: inte solidaritet, inte en gemenskap i frihet, men den där ljuva, ofta berusande känslan av ödesgemenskap som är okänd i ett demokratiskt samhälle. ■

De sprang in i friheten

Om vad som hände när järnridån öppnades i Ungern
Av Walburga Habsburg Douglas

För trettio år sedan valdes Europaparlamentet för första gången direkt av folken i de dåvarande medlemsländerna. Ingen kunde vid den tiden ens drömma om att bara 10 år senare skulle järnridån falla och befolkningen i östblocket befria sig själv.

Redan under första mandatperioden i Europaparlamentet fanns det dock ett antal framsynta och modiga ledamöter som skrev en motion. En motion som handlade om en ”tom stol” i plenisalen, för att påminna om alla länder som ännu inte hade friheten att välja sin egen framtid i eller utanför Europasamarbetet. Och motionen antogs med stor majoritet.

Nästa motion i samma anda handlade om de baltiska staterna. En majoritet i Europaparlamentet röstade för att i FN:s de-koloniseringsutskott ställa en fråga om dessa länders öde. Detta var ännu ett steg i rätt riktning som skulle följas av många fler. Det visade sig visserligen att i FN var man inte intresserad av att behandla frågan, men händelsen bidrog till att starta en bredare diskussion. Hade inte Estland, Lettland och Litauen blivit Rysslands kolonier genom Hitler–Stalin-pakten? Hade inte vi i ”väst” en plikt att hjälpa dem att åter bli självständiga stater? Och de, som liksom jag, hade fötts efter andra världskriget, efter fördragen i Jalta och Potsdam, som cementerade Europas delning i öst och väst, började tänka efter: Kanske är Baltikum inte en legitim del av det Sovjetiska Imperiet!? Historien framstod plötsligt i ett annat ljus.

Och Europaparlamentet gick vidare på den inslagna vägen: Olika utskott började bjuda in dissidenter från Östeuropa att vittna i *hearings* om hur mänskliga rättigheter respekterades i deras hemländer. På detta sätt fick de en chans – i den mån de kunde delta – att tala om sanningen, att tala om ofrihet, förtryck, hot, fängelse och tvångsmedel i det kommunistiska samhället.

Och så kom informationsrevolutionen under det sena 1980-talet. Transistorer ersattes av datorer, det blev svårare och svårare för

kommunistregimen i Moskva att hålla medborgarna i hela östblocket i ”de aningslösas dal”. Plötsligen kunde många följa den positiva ekonomiska och politiska utvecklingen i Västeuropa, och de ställde sig frågan: Varför har vi inte samma chans? Varför får vi inte vara med? Varför kan vi inte resa vart vi vill, arbeta var vi vill? Oron började gro, dissidentrörelser växte sig allt starkare, liksom intresset för Europa, för frihet och för framåtskridande.

1989 hölls Europaval. Ett val vars valrörelse i mångt och mycket präglades av händelserna bakom järnridån. Ett Europaval som skedde i skuggan av de östtyska måndagsdemonstrationerna (se sidan 47). En valrörelse, där även förberedelserna för det första fria valet i Polen diskuterades. Min far, som då var president i den Paneuropeiska unionen, var kandidat i valet. För tredje gången, sedan det första direktvalet 1979, stod han på den bayerska CSU-listan (Christlich-Soziale Union).

Dagen efter att rösterna hade räknats beslutade ett flertal ny- och återvalda europaparlamentariker att de skulle besöka länderna bakom järnridån. Syftet var att berätta för våra vänner där om innebörden av valresultatet. Att analysera, vad valet innebar för det delade Europa. Min far åkte till Ungern och skulle ha två möten, ett i Budapest på universitetet och ett i Debrecen i östra Ungern nära den ukrainska gränsen.

Sammankomsterna hade anordnats av den ungerska sektionen i Paneuropeiska unionen, men även av det ungerska oppositionspartiet ”Ungerska Demokratiska Forum” (MDF) – som existerar ännu i dag. Efter församlingen diskuterades hur Ungern skulle kunna visa mer påtagligt att landet ville tillhöra det enade Europa. Det var där och då idén till en ”paneuropeisk picknick” föddes. Man beslutade att det skulle vara ett möte på gränsen mellan Ungern och Österrike. Gränsen skulle öppnas för att borgmästarna i gränskommunerna skulle kunna skaka hand. I talen skulle man understryka vänskapen, samarbetet och den gemensamma europeiska framtiden. Det datum som valdes var 19 augusti 1989, dagen innan den ungerska nationaldagen och därmed en långhelg. Till ”beskyddare” av picknicken utsågs Imre Pozsgay, den dåvarande vice statsministern i den ungerska regeringen, och Otto von Habsburg, presidenten för den Paneuropeiska unionen.

Ungern, ett land som alltid på olika sätt hade avvikit från resten av östblocket, leddes 1989 av en regering som inte längre bestod av enbart medlemmar i kommunistpartiet. Till och med presidenten Bruno Straub var oberoende. Några veckor efter Debrecenmötet klippte den ungerske

utrikesministern Gyula Horn gemensamt med sin österrikiske kollega Alois Mock symboliskt upp järnridåns taggtråd. En handling som inspirerade Paneuropeiska unionen och MDF. Samma sak skulle ske på picknicken!

Och mot förmodan fick organisatörerna tillstånd att iscensätta motsvarande aktion på det utvalda stället nära Sopron/Ödenburg.

Samtidigt som förberedelserna inför den 19 augusti pågick blev den politiska situationen allt hetare. Östtyskarna, som var mest desperata med läget i sitt land, sökte ett hål i järnridån för att kunna komma ur förtrycket. Industrisemestern började, skolorna stängde för sommaren, och människor begav sig i stora skaror till de ”socialistiska broderländerna” för att njuta av ledigheten och vänta på en möjlighet att komma till väst – utan några som helst planer på att resa hem igen vid semesterns slut.

Ungrarna hade – igen – en särställning under denna exodus: För första gången öppnade ett ”socialistiskt broderland” flyktingläger för medborgare från ett annat ”socialistiskt broderland”. Så skedde mitt i Budapest, Ungerns huvudstad, och vid Balatonsjön. Lägren sköttes av privata organisationer, med stöd från den ungerska regeringen.

Under tiden fortsatte förberedelserna för picknicken. Av hänsyn till det politiskt mycket explosiva läget beslutade de två beskyddarna, Imre Pozsgay och Otto von Habsburg, att avstå från att personligen delta och utsåg varsin ersättare: Laszlo Vass, Imre Pozsgays statssekreterare och jag själv – jag befann mig i Budapest för att läsa ungerska och innehade dessutom posten som generalsekreterare i Paneuropeiska unionen.

Arrangörerna i Sopron, Budapest och Debrecen tryckte upp flygblad om picknicken, med mycket noggranna kartor hur det såg ut vid gränsen, Ortsbeskrivning och så själva programmet. Bladen delades ut över hela landet: På broarna i Budapest, i lägren i Zugliget och vid Balatonsjön, på campingplatser och på stora parkeringar. Organisatörerna använde sina nätverk för att uppmärksamma så många som möjligt om att picknicken skulle hållas.

Själv satt jag i Budapest, hade mina språklektioner på förmiddagen och jobbade med förberedelserna för picknicken på eftermiddagen. Men det var inte helt lätt att få relevant information utifrån. 1989 fanns det ett fåtal mobiltelefoner – i stället tog det många timmar att få tillstånd telefonsamtal till utlandet och man var tvungen att vänta på huvudpostkontoret i

Budapest när samtalet skulle kopplas. Mina kunskaper i ungerska var inte så goda att jag utan problem kunde läsa tidningar eller lyssna på nyheterna på radio. Men genom mina besök i lägren och samtal med östtyskar på gatorna i Budapest hade jag en ganska klar bild av läget.

Den 18 augusti på kvällen hade vi organisatörer vårt sista avstämningsmöte under en middag på hotell Gellért i Budapest. Vi diskuterade om de förutsebara och oförutsebara händelserna dagen därpå. Ungarna påpekade ett viktigt faktum, nämligen att Ryssland några veckor tidigare hade dragit tillbaka Röda armén från Ungerns västgräns. Detta innebar en stor lättnad för oss alla, att vi bara skulle möta ungerska gränsvakter. Skulle de tillåta att gränsövergången vid Sopronpuszta blev det efterlängtrade hålet i järnridån? Något som våra östtyska vänner så enträget väntade på?

Den 19 augusti på morgonen åkte jag bil mot Sopron – en het sommarmorgon med solrosfält på bägge sidor om vägen och stor förväntan i hjärtat. Men samtidigt var jag nervös: Jag skulle tala på ungerska och hade läst språket i bara några veckor. Skulle jag göra bort mig helt och hållet?

Picknicken började med en presskonferens. Jag var förvånad över det enorma intresset: På plats fanns tv-team från Tyskland, Österrike och Ungern, men även från Kanada, Australien, Japan och USA. Pressagenter från hela Europa, fotografer, radioreportrar. Många frågor, om picknicken och tanken som låg bakom, om Paneuropeiska unionen, dess historia med att arbeta för ett enat Europa och dess roll under våren 1989, om politikerna och deras idéer.

Efter presskonferensen tågade vi mot gränsen, mot den plats där picknicken skulle hållas. Jag gick mitt i en klunga tyskar och hade tid att snabbt tänka: Men var är alla våra ungerska vänner som, det var sagt från början, skulle utgöra huvuddelen av deltagarna? Tyskarna gick först i maklig takt, men ju närmare gränsen vi kom, desto snabbare började de röra sig. Till slut sprang de mot den öppna grinden – och förbi grinden, in i friheten, in i en säkrare, bättre framtid.

Sista biten av vägen innan gränsen var kantad av övergivna bilar. Mest trabbis, trabanterna, bilar för vilka ägarna hade behövt spara pengar ofta i många, många år. Och bilarna stod kvar efter att ägarna hade sprungit ut, in i Österrike, genom det efterlängtrade hålet. På andra sidan gränsen väntade bussar för att köra flyktingarna till Wien. I bussarna hälsades de med orden: ”Välkommen till friheten. Välkommen till Europa!”

Själv gick jag till taggtrådsstängslet med en tång i handen, som jag hade köpt för just detta ändamål på loppmarknaden i Debrecen några dagar tidigare, och klippte med närmast euforisk glädje av en bit taggtråd. Äntligen! Den orättfärdiga gränsen mellan öst och väst hade börjat rämna. Den gräns som jag under hela mitt liv arbetat för att få bort. Det var en obeskrivlig känsla.

Jag samtalade med de ungerska gränsvakterna. Även de visade en äkta glädje. En av dem förklarade för mig:

”Nu har vi tre möjligheter:

- 1) Vi skjuter mot de flyende, eftersom de säkert inte har pass och dokument med sig. Men det ska vi inte göra, eftersom vi inte har fått order om det.
- 2) Vi försöker hålla tillbaka massorna med våra händer. Men det fungerar inte. Vi kan inte och vi vill inte heller!
- 3) Vi lutar oss tillbaka och glädjer oss med dem. Glädjer oss att äntligen kunna ge något tillbaka till Europa, till väst, till historien!”

Och så stod jag tillsammans med dem och tittade på flyktingarna, och skrev autografer till de deltagande ungrarna, så att de ”skulle komma ihåg dagen då järnridån började falla”.

Under själva picknicken, innan alla ungerska och österrikiska deltagare åkte hem, talade vi två som företrädde evenemangets beskyddare, men även den ungerske poeten György Konrád. Allt medan östtyskarna började en ljusare framtid i väst.

På kvällen hemma igen i lägenheten i Budapest tog en medarbetare från den västtyska ambassaden kontakt med mig och berättade att drygt 660 östtyskar hade flytt under picknicken – den största flyktingvågen sedan Berlinmuren byggdes 1961.

Två dagar senare lyssnade jag till en intervju med generalsekreteraren i SED (Socialistiska enhetspartiet i Östtyskland) Erich Honecker i den tyska sändningen i Radio Moskva. Han beskyllde Paneuropeiska unionen för att ha förstört drömmen om ett socialistiskt Europa. Det var då jag insåg vad vår picknick inneburit.

Den paneuropeiska picknicken var självfallet varken den viktigaste, eller den första händelsen, som ledde till östblockets upplösning. Men den var

en del i en process som tio år tidigare hade ansetts som omöjlig, och som 20 år efteråt alltför ofta fallit i glömskan – en farlig glömska.

I dag, år 2009, 20 år efter järnridåns fall har vi möjlighet att lära av vår egen europeiska historia. Vi kan och bör också välja att arbeta intensivare med att ena Europa. Ett Europa som hade en sådan attraktionskraft, att människor som var hindrade av taggtråd och minfält att delta, fick mod och kraft att befria sig själva.

Fortfarande i dag har Europas alla länder inte smält samman till en enhet. Visserligen finns det numera ingen taggtrådsgräns länder emellan, men dock i många människors huvuden. Därför är det viktigt, att Sverige inom ramen för EU idogt arbetar för utvidgningen av den Europeiska Unionen och att Sverige även fortsättningsvis står bakom och vidareutvecklar det så kallade Östra partnerskapet.¹ ■

1) EU:s östra partnerskap omfattar Armenien, Azerbajdzjan, Moldavien, Ukraina, Georgien och Vitryssland. Partnerskapet innebär bland annat stöd för östländerna att bygga upp demokrati och ska bidra till en ökad rörlighet genom att det blir lättare att söka visum.

En våg av frihet

Om Sovjetunionens roll i forskningen och verkligheten
Av Claes Arvidsson

Två bilder från 1989.

Himmelska fridens torg i juni 1989. En ensam kinesisk man ställer sig framför fyra framrullande stridsvagnar. I Kina satte en massaker – och en massiv repression – stopp för demokratirörelsen. Tjugo år senare är Kina fortfarande, trots ökad ekonomisk frihet, en kommunistisk diktatur. Det finns mycket lite att fira.

Östberlin den 9 oktober 1989. En militärparad defilerar framför ett podium med statschefer på rad. Vid sidan av DDR:s ledare står bland andra Wojciech Jaruzelski, Nicolae Ceaușescu och Sovjetunionens partichef Michail Gorbatsjov. Leendena var tillkämpade. Imperiet var i gungning. De östeuropeiska kommunistregimerna skulle falla som käglor.

Som ett resultat av rundabordsförhandlingarna våren 1989 mellan den polska kommunistregimen och den politiska fackföreningsrörelsen Solidaritet – som följde på en omfattande strejkvåg hösten 1988 – var den tidigare partichefen Jaruzelski nu endast president med exekutiv makt. Bakom sig hade han ett delvis fritt val i vilket Solidaritet vunnit en jordskredsseger. Året efter avgick Jaruzelski frivilligt och efterträddes av oppositionsledaren Lech Wałęsa.

Den 27 december 1989 avrättades Ceaușescu. För många var hämnden ljuv.

Muren öppnades den 9 november 1989. Östtyskar och västtyskar dansade och log. Den 3 oktober året efter återförenades Tyskland.

Den 25 december 1991 steg Michail Gorbatsjov av det politiska tåget och den 31 december upphörde Sovjetunionen att existera.

1989 har kallats ett annus mirabilis och det följdes alltså av flera. 1988 gav Kristian Gerner, Anders Fogelklou och Anders Åslund och jag ut den första boken på svenska om reformer och politik under Gorbatsjov. I ”Den sovjetiska utmaningen” försökte vi förstå den rätt häpnadsväckande händelseutvecklingen under den nye partichefen Gorbatsjov, som med slagorden *glasnost* och

perestrojka försökte skapa ett mer öppet samhälle och en mer dynamisk stat.

När jag nu läser boken än en gång tycker jag att vi ganska väl beskrev problem och dilemman, både stagnationen och den nationella dimensionens sprängkraft. Ingen av oss förutsåg dock händelserna 1989 eller Sovjetunionens fall bara några år senare. Men det var det egentligen inte någon annan heller som gjorde.

Imperiet kunde påminna om ett korthus, men utgången var inte given. Modiga människor med en obändig längtan efter frihet och nationellt oberoende drev processen till sitt logiska slut.

Jag minns inte när och var jag första gången träffade den norske ekonomiprofessorn Thorolf Rafto, men det var någon gång på sjuttioalet. Avtrycket från mötet sitter dock kvar. Som person var Rafto rätt så avvikande i den akademiska miljön, han var nyfiken på folk, entusiastisk och vibrerade av livsglädje. (Han är den ende jag känner till som iförd träningsoverall försökt att jogga sig förbi de beväpnade vakterna i Kreml).

Än mer avvikande var han som Sovjetforskare. Med stort engagemang talade Rafto om ofrihet och förtryck.

Rafto var både forskare och politisk aktivist, med erfarenhet som RAF-flygare från kampen mot nazismen under andra världskriget. Han hade kontakter med oppositionella i Sovjetunionen, Tjeckoslovakien och Polen. I samband med en föreläsning för studenter som hade blivit utslängda från universitet av politiska skäl i Prag 1979 blev han allvarligt misshandlad.

Först undrade jag vem den underliga figuren var. Men så småningom förstod jag att det var det dominerande forskningsläget i Sovjetforskningen som var underligt.

I dag kan det verka obegripligt att begreppet diktatur saknades i en lärobok i statskunskap om Sovjetunionen som användes långt in på sjuttioalet och att valsystemet beskrevs i termer av att inte ha samma funktioner som ”vi är vana med”. Men så såg det ut. Sovjetforskningen fokuserade på likheten mellan demokrati och Sovjetmakt i termer av eliter och intressegrupper, ja, rent av systemkonvergens. Detta var naturligtvis inte oviktiga aspekter, men forskningen gick vilse i den samhällsvetenskapliga begreppsapparaten och missade själva kärnfrågan.

Rafto tillhörde dem som stod för ett annat perspektiv. Inom ramen för detta blev planekonomins misslyckande, ”priviligentian” och partidiktaturen syn-

lig. Under intryck av en förändrad politisk verklighet blev forskningsläget i Sverige mer realistiskt. Den sovjetiska invasionen av Afghanistan 1979, militär styrkeuppbyggnad både till lands och till havs samt förstået ubåt 137 – *Whiskey on the rocks* – i Karlskrona skärgård 1981 – allt talade sitt tydliga språk. Men så sent som i början av 1980-talet kunde Sovjetunionen i en ny bok utgiven i Sverige diskuteras i termer av regionalpolitik. Den forskningen sågades av Rafto.

Det faktum att även svenska politiker med Carl Bildt i spetsen började tala tydligt om både hot och ofrihet bidrog till att förändra den kontext som forskningen befann sig i. Ännu tydligare var Ronald Reagan i sin beskrivning av ”ondskans imperium”. Viktigare än retoriken var att USA efter ett decennium av nedrustning började se om sitt hus. Inte minst har det hävdats att satsningen på det svindyra rymdförsvarssystemet (Stjärnornas krig) bidrog till att mjuka upp de sovjetiska positionerna.

Berlin 1953, Ungern 1956, Tjeckoslovakien 1968, Polen 1970 och 1980–1981 var årtal som påminde om Sovjetimperiets svagheter i Östeuropa. Skogsbröder som med vapen i hand bekämpade de sovjetiska ockupanterna i de baltiska staterna långt in på 1950-talet var ett annat exempel på regimernas illegitimitet. Makten vilade ytterst på Röda arméns bajonetter.

När Michail Gorbatjov tillträdde som partichef i Sovjetunionen 1985 stod både hans relativa ungdom och politiska stil i bjärt kontrast till den gerontokrati (åldringsvälde), som under flera decennier hade blivit regimens signum. Leonid Brezjnev hade varit den mest jämlika bland jämlikar mellan 1964 och 1982. Han följdes av den hårdföre KGB-chefen Jurij Andropov. Efter dennes död 1984 var den piggaste kandidaten man kunde vaska fram den 73-åriga Konstantin Tjernenko. Också han dog på jobbet. Så gjorde Gorbatjov entré.

Gorbatjov ville bli en vinnare genom att ge realsocialismen en renässans, men förlorade allt. Han försökte sig på ekonomiska reformer som skulle förena plan och marknad. Han öppnade det politiska klimatet. Allteftersom utvecklingen fick en egen dynamik försökte han hänga på den, men låg alltid ett steg efter.

Även om Gorbatjov inte var någon demokrat och utan tvivel önskade bevara Sovjetunionen behöver man inte tvivla på hans vilja att bli en del av ”ett gemensamt europeiskt hus”. I förhållande till imperiet i Östeuropa blev hans svar på förändringsimpulserna att ersätta Brezjnevdoktrinen ”rätt” att ingripa militärt i de stater där det kommunistiska styret var hotat med det som kom att kallas Sinatradoktrinen: *I did it my way*.

I stället för att bejaka den pavlovska våldsreflexen manade han de gamla stötarna i Östeuropa att hänga på reformtåget. I praktiken gav han regim-motståndarna *carte blanche* att protestera och kräva demokrati. Sinatradoktrinen gällde dock inte Sovjetunionen.

I den sovjetiska ideologin beskrevs relationerna mellan de olika delrepubli- kerna i termer av *sblisjenie*, en process av närmande. Det var ännu ett ex- empel på diktaturens potemkinkulisser. Den större öppenheten ledde till ett nationellt uppvaknande med de baltiska staterna i frontlinjen. Först tog Est- land täten och sedan Litauen, men runt om i unionen slog man in på samma nationella väg (vilket också väckte gamla etniska konflikter till liv i bland annat Georgien och Azerbajdzjan).

Så småningom kom utmaningen också att omfatta den Ryska rådsrepubliken och därmed kom även frågan om Sovjetunionens existens upp på dagordning- en. Inte minst detta gjorde att jag många gånger tänkte att imperiet skulle slå tillbaka med naket våld och att frigörelseprocesserna skulle få ett abrupt slut.

Det var oerhört dramatiska år. Till det mest gripande hör den kedja av männi- skor som den 23 augusti 1989 band samman 2 miljoner människor i Estland, Lettland och Litauen. Det var på 50-årsdagen av Molotov-Ribbentrop-pakten som i ett hemligt tilläggsprotokoll hade givit Baltikum till Sovjetunionen. Kedjan blev en mäktig manifestation av längtan efter nationell frihet.

Inledningsvis hände det mesta i Estland. Protester mot en planerad gruvbryt- ning samlade långa namnlistor. Aktionen blev en framgång 1987. Regimen var vilsen. Samtidigt pågick dessutom en rörelse som tog fasta på Estlands nationella arv och som kom att bli en spjutspets för kraven på självständighet.

Våren 1988 tog man upp traditionen från 1869 års sångfestival och det blev inledningen till den sjungande revolutionen. Allvarliga, värdiga människor sjöng och sjöng – och viftade med den estniska trikoloren. Den 11 september samlade den estniska folkfronten 300 000 människor till en mäktig sångmani- festation. Krav restes på frisläppande av politiska fångar och självständighet.

På en annan nivå pågick dragkampen med Gorbatsjov i Moskva. Den 16 no- vember 1988 inleddes det som kallats lagarnas krig. Estlands Högsta sovjet förklarade republiken suverän inom Sovjetunionen. Det innebar att alla fede- rala lagar först skulle godkännas av Estland för att kunna träda i kraft. Letter och litauer tog samma steg och efterhand blev det rena strömhoppet. Moskva försvagades.

Det fanns förebud om vad som kunde hända. Kampen för självständighet i

Litauen tog en ny vändning när kommunistpartiet sprack och Algirdas Brazauskas bildade eget. I januari 1990 reste Gorbatjov personligen till Vilnius för att locka honom tillbaka till fadershuset och samtidigt försöka prata ned självständigheten. Det gick inte. Gorbatjov möttes av 250 000 demonstranter i Vilnius.

Nästa bakslag för Gorbatjov var Saujadis seger i valet i februari, följt av utnämningen av Vytautas Landsbergis till president. Med 124 röster mot 6 tog också republikens Högsta sovjet ställning för självständighet. Tärningen var kastad.

Gorbatjov fördömde beslutet som illegitimt och ogiltigt. Reaktionen kom i form av inrullande sovjetiska stridsvagnar. Västliga diplomater fick tolv timmar på sig att lämna landet. Fallskärmsstrupper tog kontroll över kommunistpartiets lokaler.

När litauerne ändå inte vek sig stängde Moskva av tillförseln av olja och gas. Den 29 juni gav Litauen efter och införde ett moratorium för självständigheten, varefter blockaden avbröts.

Men det var förstås inte slutet på historien. Under våren hade både Lettland och Estland förklarat att de statsrättsligt befann sig i en övergångsfas på väg mot självständighet. Frihetskampen fortsatte också i Litauen. Det var spännande och efter nyåret 1991 tänkte jag att nu är drömmen över. Det var inte bara jag som kände så. Det var hypernervöst.

Den 2 januari omringade inrikesministeriets beryktade specialstyrkor Omon det litauiska kommunistpartiets lokaler. Några dagar senare kom beskedet om kommande sovjetiska truppförstärkningar i Baltikum. Den 9 januari omringades tv-tornet i Vilnius. Nästa dag talade Gorbatjov om att införande av presidentstyre kunde bli aktuellt för Litauen. De följande dagarna stormade Omonstyrkorna flera byggnader i Vilnius. Övertagandet av tv och radio krävde 13 litauiska dödsoffer. Även på andra håll i Baltikum var Omon aktiva.

Våldet och dödandet väckte en enorm uppståndelse. Gorbatjov hävdade att han inte visste något om saken och att det var lokala befälhavares fel. Det tyckte inte de 100 000 som visade sin vrede vid en demonstration i Moskva. Senare under våren genomfördes omröstningar i de tre baltiska staterna; det blev överväldigande ja till självständighet.

Internt mötte Gorbatjov starkt motstånd från systemets gammelkommunister med Jegor Ligatjov i spetsen, men det är knappast det viktigaste skälet till att perestrojkan misslyckades. Dels var de ekonomiska reformerna halvgångna

och resulterade i en fördjupad kris, dels gav den nya öppenheten möjlighet för dem som ville gå längre i fråga om demokratiseringen att ta allt större plats på scenen. Gorbatjov kunde eller ville inte liera sig med oppositionen. Han kunde inte släppa taget. Gorbatjov blev en reträttens hjälte, men också sådana hjältar förtjänar att hyllas.

Så annorlunda det var med Boris Jeltsin. Många minns Jeltsin kanske mest som fyllbult och politisk pajas under hans tid som Rysslands president, men i de avgörande ögonblicken under åren av perestrojka ställde han sig på rätt sida.

Jeltsin var också en politiker av perestrojkan. 1986 utsågs han av Gorbatjov till partichef i Moskva, men hamnade i kylan redan året därpå efter att ha kritiserat chefen för att reformerna gick för långsamt. Han gjorde comeback 1989, först som ledamot i Högsta sovjet, sedan som talman i det ryska parlamentet, och i juni 1991 valdes Jeltsin med överväldigande majoritet till president i Ryssland.

Till skillnad från Gorbatjov hade han ett folkligt mandat bakom sig i den makt- och politikstrid som utkämpades. Gorbatjov stärkte successivt sin formella makt, men i verkligheten blev han alltmer en politiker som reagerade i stället för att regera.

Jeltsin ställde sig i spetsen för reformrörelsen inom kommunistpartiet och var inte rädd att ta strid. Efter att ha skällt ut kamraterna på den 28:e partikongressen i juli 1990 valde han att lämna kommunistpartiet. Jeltsin gick den nationella vägen (bland annat med en deklaration om suveränitet och allianser med de baltiska republikerna medan Sovjetunionen som maktbas blev allt mindre värd för Gorbatjov). I februari 1991 demonstrerade 400 000 människor i Moskva för demokrati och för Jeltsin. Ingen demonstrerade för Gorbatjov.

Nu är det kört, tänkte jag igen den 19 augusti 1991. Gammelkommunisterna under ledning av KGB-chefen Vladimir Krjutjov, vicepresidenten Gennadij Janajev, försvarsminister Dmitrij Jazov och inrikesminister Boris Pugo genomförde ett försök till statskupp. Gorbatjov satt i husarrest i sitt semesterviste på Krim, militären tågade mot Moskva.

Som tur är var sammansvärjningen amatörmässigt skött, och när olika militära enheter vägrade att göra smutsjobbet gick det som det gick. Det gick bra. Men man ska också komma ihåg att Moskvaborna ställde sig i vägen när stridsvagnarna rullade in på Moskvas gator. Jeltsin själv tog ”befälet”. En bild som etsat sig fast visar honom talande till människorna stående på en pansarvagn.

När kuppöversöket hade slagits ned slog Jeltsin tillbaka genom att förbjuda det sovjetiska kommunistpartiet och upplösa dess centrala organ. Den gamla maktapparaten slogs i spillror och kuppen kom därmed att påskynda just det som kuppmakarna hade velat förhindra.

I samband med kuppen deklarerade de tre baltiska staterna att deras självständighet var återupprättad. Den 17 september blev Estland, Lettland och Litauen medlemmar av Förenta Nationerna. Friheten hade kommit åter.

Den 8 december förklarades Sovjetunionen upplöst av Ryssland, Ukraina och Vitryssland. Gorbatjov talade om en statskupp, men vad hjälpte det. Den 25 december lämnade han in sin avskedsansökan och efter den 31 december 1991 fanns inte Sovjetunionen mer.

Medan frihetens krafter växte och blev morskare runt om i imperiet gjorde grannlandet Sverige sitt bästa för att bromsa utvecklingen i Baltikum. Den socialdemokratiska regeringen gjorde en ny baltutlämning; man svek. Som så många gånger förr.

Som man hade gjort när Alexandr Solzjenitsyn 1970 tilldelades nobelpriset i litteratur. Det var uteslutet att han skulle få resa till Stockholm för att ta emot priset. Den informella ceremoni som hade planerats på Sveriges ambassad i Moskva blev inte av och när författarens nobeltal lästes upp vid högtidligheten i Stockholm ströks den sista meningen: ”Måtte man vid detta rika bord inte glömma de politiska fångar som i dag hungerstrejkar för sina starkt begränsade och fullständigt söndertrampade rättigheter.”

Man var rädd för att störa den björn som i själva verket redan var vaken. Och så fortsatte det under första delen av 1980-talet med en med Sovjetunionen samstämmig ”fredspolitik” – samtidigt som sovjetiska ubåtar kränkte svenska vatten.

Under de kritiska åren i slutet på 1980-talet gjorde den svenske utrikesministern Sten Andersson en rad politiska uttalanden som om de vunnit gehör i Baltikum hade kunnat skriva om historien. Undret hade aldrig kunnat ske om Sveriges utrikespolitik hade anammats av folkfronternas ledare eller för den delen av de baltiska folken.

Politiken handlade mer om Sovjetunionen än om att visa solidaritet med våra förtryckta grannar. I linje med den efterkrigstida hållningen sågs utvecklingen mer som ett hot mot stabiliteten än ett hopp om frihet. Lågvattenmärke följde på lågvattenmärke.

Våren 1988 manade Andersson till återhållsamhet: ”Ett krav i dag, riktat mot Sovjetunionen, på att de baltiska folken skall få en omedelbar självbestämmanderätt skulle ... verka i den rakt motsatta riktningen.”

Året efter upprepades farhågorna: ”Får deras otålighet fullt politiskt genomslag äventyras inte bara deras eget arbete utan också hela reformprocessen i Sovjetunionen.” I samma anda tonade Sverige också ned betydelsen av frihetsrörelsen. Hösten 1989 sade Andersson till sina värdar i Vilnius att ”det finns krafter i Baltikum som vill ha en snabb frigörelse från Sovjetunionen, men dessa är i kraftig minoritet”.

Det värsta var när han hävdade att de baltiska staterna inte var ockuperade. Jag blev otroligt upprörd men det var bara en västanfläkt mot vad jag fick höra från baltiska vänner. Man upplevde det som en oerhörd provokation, vilket det ju också var.

I maj 1990 följde Andersson upp den svenska linjen med uttalandet om att ”förändringarna i Östeuropa aldrig får uppfattas som en förödmjukelse eller som ett nederlag för Sovjetunionen”.

Men vad var det om inte ett nederlag för Sovjetunionen? Och var det inte bra?

Man kan beskriva systemet som en organisationsskiss med kommunistpartiet som enväldig i politiken. Eller som bristen på politik. Ekonomin kan analyseras genom planen eller genom produktionen av vänsterskor för att uppfylla den – eller bristen på varor och tjänster. Kön var symbolen för det realsocialistiska konsumtionssamhället. En helt annan dimension speglas i skämtet: ni låtsas att ni betalar oss och vi låtsas att vi arbetar.

Sovjetunionen är också Alexandr Solzjenitsyns Gulagarkipelag eller skildringar från deportationerna som ägde rum efter Sovjetunionens annektering av de baltiska staterna. Nackskotten på polska officerare i Katyn är också landet som svenska kommunister drömde om. ”Kommunismens svarta bok” sätter siffror på folkmorden. Václav Havels skildringar av att tvingas leva i lögn för att inte straffas av det kommunistiska systemet känns in på bara skinnet.

Jag tror att systemets kärna fångas i den här minnesbilden: En god vän till mig hade flytt till tryggheten i Sverige när Pragvåren 1968 övergick i sovjetisk höst. Det gick många år innan hon slutade att känna rädsla när det plingade på dörren.

Och den här från Pravda under glasnost: I ett reportage från landsorten berättade en kvinna att hon hade fått kontakt med en tidigare klasskamrat. Det visade sig att det hade gått bättre i livet för den gamla vännen än för henne

själv. Hon beklagade sig. Men det hon önskade var inte att själv få det lika bra, utan att vännen borde få det lika dåligt som hon. En annan artikel som blev möjlig under glasnost säger också något viktigt om systemet. Den avslöjade att arbetare som hade fått betald vistelse på en av statens anläggningar i stället för att få vila sattes i arbete. Och de accepterade arbetslinjen.

I Sovjetunionen saknade den enskilda människan värde. Makt var allt – och makten var över allt. Det finns ingenting att sakna. Däremot är det viktigt att hedra offren; de som dog och alla som levde men förlorade sina liv. Det är också viktigt att minnas. Tankarna går också obevekligen till de namnkunniga hjältarna, till personer som Václav Havel och Lech Wałęsa. Men också till ledare som Vytautas Landsbergis och andra förgrundsfigurer i Baltikum.

Det är ledare som med risk för sitt eget liv vågade stå upp för frihet och nationellt oberoende – av samma kaliber som dem som var dissidenter när det var som värst. Personer som ryssen Vladimir Bukovskij och esten Mart Niklus ska lyftas fram ur historiens skuggor. Men vi ska inte heller glömma alla dem som är lika lite modiga som folk i allmänhet är, men som i Berlin, Prag, Tallinn och Moskva förträngde sin rädsla och protesterade. De är de verkliga hjältarna.

Utan dem hade det inte blivit något 20-årsjubileum. Och firandet sker utan en del av dem. Som Loreta Asanavicute. Hon dog i Vilnius den 13 januari 1991, krossad under en sovjetisk stridsvagn.

I min tid är vägen av frihet i Europa det största som har hänt. Minnet av hur det var förenas med bilder från frihetskampen och av lyckliga människor när den segrat. Men dagens unga har inte några egna minnesbilder på näthinnan och saknar den kunskap om det kommunistiska förtrycket som kan ge djup åt 20-årsjubileet.

Medan Nazityskland har fått rejäl plats i skolundervisningen har Sovjetunionen och kommunismen – nazismens totalitära syskonideologi – behandlats mer styvmoderligt eller på ett överslätande sätt. Under många år pågick vad som närmast kan beskrivas som avinläring. Därför är det beklämmande att den statliga myndigheten Forum för levande historia har beskrivit de baltiska staternas ställning i Sovjetunionen som ”lydstater”.

Det blir inte mindre fel av att den myndighet som ska upplysa om kommunismens brott mot mänskligheten inte framställer ideologin som en avgörande faktor. Men tänk tanken: vad hade hänt om Vladimir Lenin i stället hade varit folkpartist? En sak är säker. Det hade inte blivit något jubileum i år. Och det hade varit mycket mer värt att fira. ■

Logisk återförening – alltjämt

Intervju med Dieter Schmidt, CSU
Av Elisabeth Precht

Berlinmurens fall den 9 november 1989 är sinnebilden av demokratis triumf och kommunismens undergång i Östeuropa. Men sammanbrottet kom stegvis – i Polen, i Ungern, i Tjeckoslovakien, i Östtyskland. Själv minns jag – då boende i Österrike – när en svensk ringde i början av hösten 1989 och undrade ifall jag kunde ordna några bitar av järnridån. Det var frågan om taggtråd från den del av gränsen som klippts upp redan tidigare samma år mellan Ungern och Österrike. ”Vi har vunnit!” förklarade svensken entusiastiskt och jag stannade upp i vardagen: Europa höll på att förändras. Och det var frågan om ett paradigmskifte i ordets rätta bemärkelse.

Så här i efterhand är det lätt att se utvecklingsmönster, dess början och slut. Mitt under händelserna var utgången dock inte självklar. Inte just då och inte just på det sättet. En grupp hoppades och trodde fortfarande 1989 på en reformkommunism à la Gorbatjov. Här skulle kommunismen få ett ”mänskligt ansikte” precis som man önskat sig i Prag 1968.

Men det fanns också de i de västeuropeiska politiska leden som insåg kommunismens inneboende destruktivitet. En av dessa var det bayerska kristligt sociala partiets (CSU) ledare Franz Josef Strauss som i ett samtal med Gorbatjov förklarade att ”det är enklare att grilla snöbollar än att reformera kommunism”.

Berlinmuren delade öst och väst. Den var symbolen för det kalla kriget och enligt de diktaturer som skapats i socialismens och kommunismens namn var den en ”antifascistisk skyddsvall”. Murens blodiga historia är och förblir en påminnelse om de kommunistiska diktaturernas omänskliga ansikte.

Byggandet av Berlinmuren kom som en chock för tyskarna och för världen i övrigt. På morgonen den 13 augusti 1961 kunde berlinarna konstatera att östtysk militär under natten rullat ut taggtråd längs gränsen mellan Öst- och Västberlin. Samma dag började muren byggas. Av den drygt femton mil

långa gränsen var cirka fyra mil en betongmur, resten var antingen tagg-trådsstängsel med minor eller minerade vattendrag. Först byggdes den egentliga muren, därefter rensades området kring gränsen för att underlätta bevakning.

Ett ögonvittne berättar:

– Natten till 13 augusti vaknade vi av att det var ett förfärligt liv ute på gatan. Det gick inte att sova. Tidigt på morgonen gick vi ut och fick klart för oss att något hade hänt vid Brandenburger Tor. Men vi förstod inte vad utan promenerade dit. Stämningen var mycket spänd och människorna oerhört upprörda, förklarar advokat Per Gröndahl som sommaren 1961 var 11 år gammal och på semester med sin familj i Berlin.

Vid Brandenburger Tor hade man börjat dela staden men man kunde fortfarande ta sig över. Per Gröndahl såg människor som sprang från Öst- till Västberlin. Många med knyten i famnen.

I närmare 30 år skulle Berlinmuren komma att dela Öst- och Västberlin.

– När muren föll 9 november 1989 befann jag mig i München. Sedan en tid visste vi att systemet i DDR var vid vägs ände. Men visst hade det i stället för en återförening kunnat bli två parallella tyska stater, förklarar Dieter Schmidt, bayersk politiker och tidigare internationell sekreterare i CSU under den legendariske Franz Josef Strauss.

Han berättar om förhandlingarna mellan BRD (Bundesrepublik Deutschland) och DDR (Deutsche Demokratische Republik) och säger att Östtyskland ”egentligen inte ville ha vårt marknadsekonomiska system men att man behövde samarbetet för att överleva [finansiellt]”. Han menar att ledarna i DDR var medvetna om att de styrde en ”orättfärdig” stat. En stat där alla bevakade varandra. Det var denna vetskap i kombination med de tilltagande medborgarprotesterna (ett påtagligt bevis för att det kunde bli uppror mot staten) som banade väg för kommuniststatens sammanbrott i DDR. Och så de dåliga finanserna.

Det som hände den 9 november 1989 var inte planerat. I alla fall inte till just den dagen. När den kommunistiska regeringens talesman Günter Schabowski i ett uttalande i tv-nyheterna *Tagesschau* utlovade lättnader vad gällde utresor, gick berlinarna inte att stoppa. I boken ”Die Nacht, in der die Mauer fiel” berättar författarinnan Annett Gröschner om Schabowskis ”felsägning” att de nya reglerna skulle gälla *unverzüglich*, det vill säga utan dröjsmål. Hon skriver: ”Människor tog honom på orden. Jag hörde

hur dörrar i mitt hus öppnades och invånarna gav sig av, med endast sin dörrnyckel och id-kort som bagage.” Det var vid övergången Bornholmer Brücke som gränsen först öppnades. Här hade människor samlats för att komma över till väst. Talkörer skanderade *Tor auf, Tor auf!* (öppna porten, öppna porten!). Annett Gröschner beskriver vad som hände sedan: ”När gränsen öppnades var det skrik, gråt och stammande röster som mötte omvärlden. Av pur lycka hade man tappat talförmågan.”

Dieter Schmidt berättar om en vistelse i Berlin vintern 1988/89. Under ett besök vid muren insåg han att något höll på att hända. Från västsidan hade man börjat plocka småbitar ur muren. ”Alla ville ha en bit”, säger han och berättar roat om hur man kunde hyra stege och mejsel för att karva ut sin egen skärva! Och i Östtyskland växte protesterna ...

Men folken i Europa hade levtt ett delat liv i många årtionden. De två blocken upplevdes av flertalet som skrivna i sten, oberoende av vilken ideologisk övertygelse man omhuldade. Den som på 1960- och 1970-talen frågade svenska skolbarn om Baltikum fick ofta ett frågande uttryck till svar. Vad som hände bakom järnridån var för den stora majoriteten en väl bevarad hemlighet. ”Flertalet tyskar hörde bara om DDR via medierna”, säger Dieter Schmidt och bekräftar därmed denna bild.

Född 1937, med en pappa som var yrkesmilitär och som själv så småningom blev major, berättar han om hur lite direkt kontakt väst- och östtyskarna hade med varandra. Det vill säga alla de som inte hade släkt på båda sidor. Som militär fick han visserligen lära sig ”intellektuellt om delningen och om kommunismen”. Men det gällde inte vardagen utan ideologi, vapenslag etc. Västtyska militärer fick från början inte ens besöka Berlin eller komma närmare järnridån än fem kilometer. ”Vi bar ju på militära hemligheter och kunde tas till fånga”, förklarar Dieter Schmidt.

– Den bild jag fick av DDR var dyster. Vi hörde om flyktförsök och när jag senare fick besöka gränsen så bekräftades detta intryck av säkerhetsanläggningar med otillgängliga gränssoldater och vakthundar.

Många är de som kan vittna om östtysk gränskontroll in absurdum. Själv kommer jag med en rysning ihåg de gånger jag på 1970-talet åkte transittåg genom DDR. Åsynen av de långa stänger gränsvakterna använde för att känna under och bakom tågets säten (att inte någon gömt sig där) fick det att gå kalla kårar över ryggen. Vid ett tillfälle fann en soldat att jag under namnet Stalin (en boktitel) ritat en hammare och skära med blodet dropande ... Det var obetänksamt kludd i en kalender och jag förklarade efter

bästa förmåga. Gränspoliserna var tveksamma och surmulna. Skämt fanns det inte plats för. Jag fick dock resa vidare men hade fått mig en rejäl tankeställare: Varje liten vardagshändelse kunde tolkas eller misstolkas av staten till dess fördel och den enskildes nackdel. Man kunde utan förvarning eller utan orsak falla offer för makthavarnas godtycklighet.

”Inom politiken behandlas vi som omyndiga. Makthavarna föreskriver allt. De har allt och får göra vad de vill men vi inte får inte ens säga vår mening ...”, förklarade en östtysk kvinna för västtysk tv i början av hösten 1989. Hon och ett stort antal DDR-medborgare hade tagit sin tillflykt till den västtyska ambassaden i Prag (fortfarande kunde man från DDR resa till ”broderländer” i öst). Samtidigt växte sig protesterna i DDR allt starkare – i takt med den politiska ledningens tilltagande oförmåga att acceptera verkligheten.

– Det var inte i Moskva utan i DDR som de mest rättrogna kommunisterna fanns, säger Dieter Schmidt.

Han berättar om ett möte med en östtysk professor och en diskussion där det snart stod klart att professorn var övertygad kommunist – i teori och i praktik.

– Det har med vår tyska grundlighet att göra. Först var vi trogna kejsaren, sedan nazismen och så kommunismen. Och numera är vi lika övertygade demokrater. Tack och lov!

I dag vet vi att innan Berlinmuren byggdes sommaren 1961 lämnade tusentals människor dagligen DDR. Vi vet också att fler än 1 000 östtyskar dog under försök att fly till väst. Vi vet att BRD sedan 1963 köpte fri fler än 30 000 politiska fångar. För dessa betalade man över 3 miljarder D-mark. Ett minst sagt moraliskt tvivelaktigt sätt för den skuldsatta östtyska staten att bättra på statsfinanserna!

Samtidigt med att järnridån öppnades blossade en diskussion upp om en återförening av DDR och BRD. Redan tidigare under året hade frågan om en återförening än en gång tagits upp på den politiska agendan. Reaktionen på en eventuell återförening var blandade, berättar Dieter Schmidt. Fortfarande i dag är han förargad över att så få ledande politiker ville få en återförening till stånd. Margaret Thatcher varnade exempelvis för ”ett fjärde rike”. Andra talade sarkastiskt om att de tyckte så mycket om Tyskland att de ville ha två ...

Dieter Schmidt tror att dessa politiker missbedömde östtyskarnas styrka – efter många års apati under kommunistiskt styre.

I slutet av november 1989 presenterade förbundskansler Helmut Kohl (CDU) ett tiopunktsprogram där han pläderade för ”ett fritt och enat Tyskland i ett fritt och enat Europa”. Men det var först efter att segermakterna från andra världskriget enats om ett ”krigsslut” som en formell återförening kom till stånd – den 3 oktober året därpå. Det skedde genom att de östtyska delstaterna begärde (och beviljades) inträde i Förbundsrepubliken Tyskland.

Återföreningen var ett logiskt steg efter att järnridån eliminerats. Trots det hade Helmut Kohl inte något enkelt jobb med att få östtyskar och västtyskar positivt inställda till återföreningen. Östtyskar var visserligen för en återförening, men oroliga för att de skulle behandlas som andra klassens medborgare och inte få något att säga till om. Västtyskarna å sin sida var i första hand oroliga för att återföreningen skulle bli alltför kostsam.

Det har skrivits spaltmeter om hur återföreningen hade kunnat förverkligas på ett skickligare sätt. Dieter Schmidt menar att återföreningen var nästin till ett mirakel. Han talar om en ”lyckokänsla att trots allt vi ställde till med under andra världskriget” fritt få resa i tidigare Östtyskland. Att besöka Brandenburger Tor och Museumsinsel i Berlin. Han är av den bestämda uppfattningen att ”det var först med återföreningen som andra världskriget tog slut”. Och han är stolt över att tyskarna ”lärt av historien” men tillägger att såväl kommunismens som nationalsocialismens brott behöver bearbetas av alla tyskar.

Efter Berlinmurens fall har Stasis (Ministerium für Staatssicherheit, det vill säga hemliga polisen) material gjorts tillgängligt för allmänheten. Det visar sig att många ”nära vänner” och familjemedlemmar spionerade på de sina. Dieter Schmidt säger att flertalet tidigare ledare i dåvarande Östtyskland är komprometterade genom detta angivarsystem. Men det finns också tidigare västtyskar som hade hamnat i Stasis nät.

– Vi visste redan innan återföreningen att exempelvis akademiker i DDR måste hålla sig till partiets linje [för att få arbete]. Men vi visste inte att en hel del i väst, som gjort något de inte borde ha gjort, hade hamnat i Stasis utpressningsnät. De här människorna utnyttjades hämningslöst.

Dieter Schmidt säger att många i det tidigare Västtyskland nog har en obehagskänsla inför det faktum att 100 000-tals tidigare DDR-medborgare tillhörde nomenklaturen. Människor ”som visste att systemet inte var rätt eller rättvist men som accepterade detta för sin personliga vinning och som

därmed blev beroende av systemet”. Han tror inte att denna känsla, denna misstro, kommer att försvinna helt i det tyska samhället förrän de generationer som fanns representerade i nomenklaturen har ”dött ut”.

Behovet av att utse nya makthavare var överhängande efter den kommunistiska regimens sammanbrott i DDR. Denna process pågår fortfarande.

–Vi måste satsa mer på de unga som inte är politiskt belastade, säger Dieter Schmidt.

Men visst begicks misstag i återföreningsprocessen, kanske främst på det finansiella området. Det fanns ju vare sig tidigare erfarenheter eller någon regelbok att hämta kunskaper från. Ändå var återföreningen värd sitt pris, menar Dieter Schmidt och många med honom.

Theo Waigel, finansminister 1989-1998, sammanfattar: ”det tar längre tid än vi hade föreställt oss, och det blir dessutom dyrare. Men 17 miljoner människor har tack vare återföreningen fått sin frihet. Tyskland är ett land och medlem i Nato. Och Natos säkerhetszon har därmed väsentligt utvidgats österut. Hela Tyskland är en stabil demokrati ...”

Hur är det då med den omtalade psykologiska gränsen mellan öst och väst? Finns det fortfarande ett sådant hinder i tyskarnas tänkande?

Dieter Schmidt svarar nej men modifierar sedan sitt svar något:

– Det är nog inte frågan om någon ”mur i huvudet” men kanske en känslomässig delning i hjärtat.

Han menar att det delvis är frågan om okunskap och säger att tyskarna i öst är mer flexibla, bland annat därför att de av ekonomiska skäl måste flytta dit där det finns jobb. Han tror att alla är på det klara med att något fantastiskt har inträffat men att det kan vara något så banalt som dialekter som skapar gränser. Särskilt på mindre orter och bland äldre människor.

Ostalgie kallas den nostalgi som tidigare östtyskar känner inför vad som en gång var, eller rättare sagt vad som hade kunnat vara. Att människor i det tidigare kommunistblocket fick sin frihet tillbaka glömmar man emellanåt i besvikelsen över att sammansmältningen mellan de två staterna tar längre tid än vad flertalet ville tro i glädjeyran 1989.

En grogrund för missnöje är ekonomin, som fortfarande hankar efter i de östra delstaterna. Många har ”utvandrat” västerut, tillfälligt eller för alltid. ”Jag har jobbat här i fem år och familjen är kvar i Dresden”, förklarar en

elektriker i Österrike. Han jobbar ett antal veckor i sträck och åker sedan hem för en långhelg. ”Numera är det gästarbetare från tidigare DDR som finns på byggena”, förklarar hans österrikiske chef.

Enligt en tysk opinionsundersökning (Institut für Marktforschung, Leipzig) förklarar 52 procent av östtyskarna att de känner sig ”som andra klassens medborgare”. Samtidigt säger nästan tre fjärdedelar av de tillfrågade att de är nöjda med att Berlinmuren föll och att Tyskland återförenats.

Verkligheten är komplicerad ...

Å ena sidan vill man vara en nation. Å andra sidan, som Lennart Hellström skriver i sin utmärkta bok ”När DDR & BRD blev Tyskland”: ”De [östtyskarna] uppfattade att deras land hade erövrats och koloniserats av västtyskarna ... Men västtyskarna hade svårt att förstå varför östtyskarna inte ens var tacksamma.”

Fast egentligen är det väldigt enkelt.

Tyskland är i dag en demokrati. Två länder har blivit ett. Här finns förvisso trösklar att ta sig över och pusselbitar att foga samman. Få är dock de som inte inser demokratins styrka och överlägsenhet. Som vägen och målet för att garantera den enskildes frihet och därmed grunden till ett bättre liv.

Tidigare förbundskanslern Willy Brandt har om den tyska återföreningen sagt att ”det som hör samman kommer att växa samman”.

Visst är det så.

Frågan är inte om, utan bara hur lång tid det tar. ■

Om civilkurage och Måndagsrörelsen Av Gunnar Hökmark

Under 1980-talet mötte jag ofta företrädare för politiska partier som hade uppstått i det tidiga 1900-talets demokratisering eller exil-ledare för demokratiska regimer som etablerades i mellankrigstiden men föll under andra världskriget eller efter det att järnridån sänkte sig ner och delade Europa.

Den brittiske utrikesministern Sir Edward Grey är känd för sin kommentar i samband med det första världskrigets utbrott. När han såg gatljusen i London tändas förklarade han: *The lamps are going out all over Europe; we shall not see them lit again in our lifetime.*

Han fick rätt. Det tog från 1914 till 1989 innan det europeiska samhället i sin helhet fick uppleva en utveckling baserad på de demokrati- och nationella frihetssträvanden som präglade tiden före och efter sekelskiftet. Det tog 75 år innan ljusen på nytt kunde tändas i Europa. Det var långt mer än Greys livstid.

Murens fall är i det perspektivet ett uttryck för något än mer avgörande än Tysklands återförening eller diktaturers fall. Det innebar en återknytning till en process av öppenhet baserad på individuell frihet som förenar både europeisk och nationell identitet. De nationer som före första världskriget var under framväxt, men som försvann i fredens kartor, genom det andra världskrigets invasioner eller på grund av järnridåns fall, har nu blivit en del av det nya Europa.

Historien hann ifatt Europa och gjorde om vår geografi till något helt annat än vad den gamla politikens gränser hade framställt som självklara. För Sveriges del innebär det ”nya” grannar i vår egen omvärld som Estland, Lettland, Litauen och Polen liksom ett Tyskland som är öppet i sin helhet. Tjeckien och Slovakien är två andra exempel på nya nationer i Europas mitt.

På Balkan har vi sett hur uppbrottet från den ottomanska tidens karta liksom efterkrigstidens Jugoslavien gått i otakt med demokratin och lös-

gjort motsättningar som konserverats under mer än 100 år. Men vi ser också att det är i den fortsatta utvecklingen mot Europa som deras förutsättningar för fredlig utveckling ligger.

Demokratien och frihetens samhällen präglas inte av gränser som hindrar människor, bara gränser som utmärker staters och nationers självständighet.

Utanför Ystad ligger en pir som tidigare var en industrihamn. Den kallas för Världens ände. Skälet är enkelt och trivialt. Den ligger så pass långt utanför stadens centrum att man där kan vara ostörd med någon, kanske under månens sken.

Men i sanningens namn var det en gång verkligen världens ände i en djupare bemärkelse. Här tog en värld slut och på andra sidan havet fanns en helt annan värld, med andra samhällen, andra människor och en annan samhällskultur.

Det var två världar som aldrig möttes annat än vid förhandlingsbordet och genom statliga handelsavtal. De som levde där, på andra sidan havet, i den andra världen, levde ett annat liv isolerat från vårt. Fattiga och förtryckta, men de var också genom den tidens geografi fiender inom ramen för det hot som Warszawapakten innebar.

Det var från deras värld, på andra sidan Östersjön, som marinkårsregementen och pansardivisioner planerade invasion över havet och landstigning vid den skånska kusten. Så övade de och så planerade vi vårt försvar. De tillhörde en annan värld. Och vi var en värld som definierades av individuell frihet och demokrati med marknadsekonomi som också blev liktydigt med ekonomisk framgång, innovationer och kulturell frihet.

Vår värld, den första världen, var ohotad när det gällde ekonomisk ledning, kunskap och forskning samt när det handlade om tillräckligt stark militär förmåga för att avskräcka. Den byggde också på de värden som kom att dominera det internationella samfundets regelsystem. Det var inte de socialistiska diktaturerna som formulerade den internationella ordningen, de anpassade sig i stället till demokratins språkbruk för att inför sig själva ge sken av att man levde upp till demokratins standard.

Den andra världen var de socialistiska diktaturerna, med en förödande styrka i sitt förtryck av sina egna medborgare och som genom sin hänsynslöshet och militära rustning utgjorde ett ständigt hot mot andra.

Och så hade vi den tredje världen, som även den var en konsekvens av de

gränser och kartlinjer som ritades av första världskrigets segrare. Självständiga men beroende av gamla kolonialmakter, bland annat på grund av att de gränser som deras självständighet formades utifrån, motverkade en fredlig och civilisatorisk utveckling. Den tredje världen var bara ett hot mot sig själv genom etniska konflikter och destruktiva regimer. Underutvecklade enpartistater som motverkade dynamik och fredlig omvandling drabbade i första hand sina egna medborgare. Dessa regimer, som mer än några andra begränsade sina medborgares möjligheter, hyllades av den europeiska vänstern som de mest progressiva.

När Berlinmuren föll, föll också logiken bakom denna världsordning. Med murens fall kom globalisering, demokratisering och en öppenhet över gränserna som gav oss en ny värld. En gemensam värld, med stora skillnader men med en dynamisk utveckling som inte begränsades av de hinder som den andra och tredje världen levde under.

Sedan murens fall har vi därför sett en unik historisk utveckling. Antalet människor som tagit steget från fattigdom till snabbt växande välbefinnande och rikedom har fyrdubblats under denna period. Från att ha varit en miljard människor som för 30 år sedan levde i relativt välbefinnande, är vi i dag fyra miljarder människor som lever i den värdighet som ekonomisk utveckling har gett.

Den ekonomiska kris som vi nu upplever är i det perspektivet bara ett hack i en långsiktig kurva av ekonomisk framgång. Fattigdomen består i dag i de delar av världen där religiös fundamentalism har skapat nya murar, där globalisering och marknadsekonomi inte når fram och där olja ger styrande eliter en ekonomisk makt över sina folk. Murens fall frigjorde inte bara marknadsekonomisk dynamik utan också människors syn på vad som är möjligt i vår värld.

Detta perspektiv är viktigt därför att murens fall inte var en politisk tillfällighet eller någon historisk självklarhet, något som måste inträffa. Muren föll på grund av den kraft som tar sin styrka i idéer som handlar om människors frihet, lika värde, vår rätt till värdighet och ett öppet samhälle.

Det var dessa idéer som till slut knäckte legitimiteten för den gamla ordningen även bland den styrande elitens inre kretsar. När ingen längre kunde se något berättigande i förtrycket, och att det var just bara ett förtryck, inte någon sann folkvilja, när man inte kunde hävda någon materiell, social eller kollektiv fördel lika lite som någon moralisk och dessutom insåg att ingen annan heller trodde på skenet, då föll den mur som existerade fysiskt i Berlin men mentalt kom att forma sin tids värld.

Detta innebär inte att idéerna om frihet och demokrati i Central- och Östeuropa var självklara. Idéerna hade inte levat om det inte varit för att det fanns tillräckligt många människor som vågade göra dem till sina, som vågade stå för dem, demonstrera för dem och kämpa för dem.

Vi såg det i Berlin i folkupproret 1953, i Ungern 1956, Tjeckoslovakien 1968, i Gdansk och i Polen i början på 1980-talet. Men vi såg det också i det dagliga motståndet i form av alla dissidenter, författare, självständig hetsledare och oppositionella som gjorde klart att det fanns en annan tanke och en annan idé än den rådande brutaliteten. Och vi såg det i alla de fängslade, deporterade och avrättade. Murens fall kom inte av sig självt utan framkallades av människor som framhärade i sin kamp för de ideal som kommunistregimerna försökte hindra och strypa.

En fråga vi i dag kan ställa oss är hur det var möjligt för en pervers ideologi med så litet medborgerligt stöd att överleva i decennier och definiera en hel kontinents vardag? Svaren är många.

Det finns de som anser att förtryck är rätt. Totalitära ideologier ger sina bärare tron på att de har rätten att utöva kompromisslöst våld utan hänsyn till människors liv och värdighet. Allt annat underordnas de totalitära idealen. Enskilda människors egna drömmar blir till störningar i det perfekta samhället som är överordnat allt annat. Det var därför som svenska kommunister skickade gratulationstelegram till Central- och Östeuropas diktaturregimer på deras årsdagar och till enhetspartiernas kongresser, ända fram till att deras postadresser upphörde att existera.

Förtrycket och brutaliteten var liksom det sociala experimentets misslyckande uppenbara, men kommunisterna i väst tyckte likväl att kommunisterna i öst gjorde framsteg av det enkla skälet att frihet och demokrati var relativa värden för dem, som kunde underordnas andra mål och ideal.

Självfallet hjälpte det västliga stödet till förtryckets upprätthållande. Det bidrog till att det även i demokratiska länder fördes en debatt om de kommunistiska diktaturernas framgångar och fördelar som dolde diktaturens verklighet. Lars Ohly och Gudrun Schyman och alla deras medföljare bidrog till att relativisera förtrycket och diktaturen.

Totalitära regimer lever och överlever genom skräck och terror, genom att de företräds av personer med psykopatisk läggning, som är beredda att tillgripa dödligt våld mot oskyldiga människor. Och de uppmuntrar det psykopatiska draget hos fler. Den som är beredd att skjuta och krossa har

alltid ett överläge gentemot den som bara vill diskutera och ifrågasätta. Den som inte ser människolivet och friheten som viktiga har alltid ett övertag gentemot den som hävdar mänsklig värdighet och friheten att leva sitt eget liv.

Ett fåtal människor som är beredda att döda kan styra många.

Ett annat svar på frågan är allas vår vilja att anpassa oss och rationalisera vår egen verklighet. Om vi tillräckligt ofta får höra att förtryck är frihet medan frihet är förtryck anpassar vi oss till denna föreställning. Vi låter oss luras, därför att vi vill det men också för att det blir en livsnödvändighet att acceptera illusionen om man inte ska riskera familjens liv eller ständigt leva med insikten om att man böjer rygg.

Ett ytterligare svar på frågan om hur förtrycket kunde överleva så länge är att många ursäktar förtrycket som brister och ofullkomligheter i perspektivet av det stora målet och dess överordnade värden. Ändamålet får helga medlen. Vissa får offra livet till förmån för det stora gemensamma projektet.

Och ännu ett svar på frågan är att det i varje samhälle finns förrädare och svikare, som låter egennyttan framställas som pragmatism och att man försöker göra det bästa möjliga av situationen.

I alla dessa fall bortser man från att respekten för människors frihet offras på allas vår bekostnad när vi offerar den för en enskild person. Om vi inte anser att den enskilda medborgaren har en rätt, till frihet och rätt som tillkommer just honom och alla andra bara för att vi är individer och medborgare, finns det inte längre kvar någon respekt för den enskilda människan vi alla är. Det är därför revolutionen äter sina egna barn. Det är därför en rättsstat bygger på den enskildes rätt, inte för att han eller hon har rätt men för att vi alla har rättigheter.

När jag i slutet av 1980-talet träffade och arbetade med olika självständighetsrörelser i de baltiska staterna slogs jag av hur nästan överdrivet formalistiska de var kring den egna statens självständighet och de rättshandlingar som en gång format den nationella självständigheten. Det kändes då som irrelevant och meningslöst eftersom verkligheten var så radikalt annorlunda. Den verkliga frågan, tyckte jag, handlade ju om det sovjetiska förtrycket som med maktens arrogans struntade i det legalistiska perspektivet. Och så var det självklart.

Men för dem som levde i förtrycket var det legala ett rättesnöre man kunde

hålla i och som visade vem som hade rätten på sin sida. Om det är en sak vi bör lära oss av dem som kunde och vågade upprätthålla motståndet, är det att rätten visserligen kan förtryckas men detta inte får accepteras och man får inte heller kompromissa om vad som är rätt. Det var ytterst denna kompromisslöshet som ledde till att muren föll.

När vi moderater i mitten på 1980-talet formulerade kraven på fria och demokratiska val i öst framställdes det som orealistiskt och alltför kompromisslöst. Väst borde i stället lära sig att leva i gemensam säkerhet med öst, hette det. Olof Palme kallade kraven på fria val för ett återfall i kalla krigets korstågsfarmormentalitet.

På motsvarande sätt försökte socialdemokratiens företrädare och många andra tona ner bilden av förtrycket med att Estland, Lettland och Litauen egentligen inte var ockuperade, att folken där egentligen inte ville ha något annat än lite mer kulturell självständighet och att de sovjetiska ledarna i slutet av 1980-talet och i början på 1990-talet i grunden var rätt goda socialdemokrater även de.

Ingvar Carlsson påpekade i en skrift att planekonomierna i öst, trots sina demokratiska brister, hade visat att de var väl så förmögna att skapa materiellt välstånd som de kapitalistiska ekonomierna.

Det var många som ville relativisera och kompromissa om friheten, i alla fall när det gällde andras frihet. Men kompromissar man om andras frihet kompromissar man om friheten som sådan. Det är lärdomen från murens tid. Det bidrog till att upprätthålla de socialistiska diktaturens legitimitet inför sig själva. Vågar man inte kalla förtrycket vid dess rätta namn lever det lättare vidare under sitt eget.

Andra socialdemokratiska ledare avfärdade kravet på att Sverige borde stödja de baltiska staternas självständighetssträvanden med att det var ett brott mot Helsingforsavtalet och enbart den extrema tokhögerens kampanj. Det fick jag höra när jag ställde det kravet i Sveriges riksdag.

När jag och tre andra vänner startade Måndagsrörelsen till stöd för balternas frihet sågs det som en udda företeelse som misstänkliggjordes. Men vi lyckades manifesteras vad som var rätt, vi skapade kontakter med dem som på andra sidan stod upp för frihet och självständighet och vi erbjöd dem en internationell scen att föra fram sina krav från. Därigenom fanns de i våra media och existerade som en del av vår verklighet.

Muren föll därför att tillräckligt många sa som det var. Att den var byggd

på en orätfärdig idé om förtryck som ledde till förnedring och fattigdom. Hade inte tillräckligt många dissidenter och oppositionella haft modet att uttrycka sina åsikter hade den inte fallit. Hade de inte blivit sedda och stödda av andra hade de vare sig räckt till eller orkat.

Det var Europas frihetliga politiska partier som hävdade vårt ansvar för att bekämpa förtrycket och stödjade dem som opponerar mot det, i strid med socialdemokratiska och socialistiska rörelser. Hade inte tillräckligt många avslöjat diktatureernas sanna ansikte hade de haft en god möjlighet att överleva, i en eller en annan form. Hade inte informationen och upplysningen om det öppna samhället konfronterat realsocialismens verklighet hade fortfarande många trott på kösamhällets privilegier.

Det kan vara värt att komma ihåg när vi i dag betraktar vår tids murar. Demokratins förfall i Ryssland skapar nya motsättningar. Regimer som bärs upp av fundamentalistisk islamism låser människor inne i despotiska system. Regimer, som överlever därför att förtrycket av fri- och rättigheter ursäktas av olika skäl, kan vinna mark i andra länder när vi inte kallar förtrycket vid dess rätta namn och tvingar förtryckarna se sig själva i skenet av vad de faktiskt är, förtryckare. Berlinmuren var en engångsföreteelse. Men de murar som diktaturer reser mellan människor och länder ser vi runt om i världen.

Vi ser i dag en konflikt mellan demokrati och diktatur som är mer öppen än den var under det kalla krigets dagar. De lärdomar vi kan dra av vad som ledde fram till murens fall är viktiga, inte bara som en övning för vår förmåga att hävda frihet och rätt i en annan tid.

En central lärdom är att det är de politiska rörelser som sätter friheten främst som bäst kan värna civilisation och mänsklig värdighet. Det är ett ansvar som förpliktar. Där ligger också den stora utmaningen för Jarl Hjalmarson Stiftelsen (JHS). Den bildades 1994 för att bidra till de nya ländernas demokratiska utveckling, genom utbildning och opinionsbildning. Syftet var att genom seminarier, konferenser och en ständig dialog öppna ett fönster mellan dem som i decennier levt bakom muren och oss andra som haft förmånen att uppleva demokratin. Alla kunde vi lära oss något om vad demokrati är genom denna process.

Vi lyckades utbilda en ny generation politiker som fick en omvärldsförståelse som bottnar i den europeiska värdegrunden. Det var viktigt för att bidra till en fredlig och demokratisk utveckling. Lika lite som murens fall en gång var en självklarhet, lika lite var det självklart att de nybliv-

na fria staterna skulle bli stabila demokratier och rättsstater. Där har JHS spelat en utomordentligt stor och avgörande roll, inte minst genom sitt stöd till våra vänner i de baltiska staterna. JHS har konkret bidragit till att stärka de institutioner som i dessa länder varit avgörande för den ekonomiska tillväxt som oavsett krisen är unik för Europa och stärkt förståelsen för vad demokratins värden kräver av oss alla.

Den utmaningen har vi dock lika mycket framför oss. Demokratien måste försvaras ständigt, lärdomarna från totalitära regimer måste ständigt utvecklas och totalitära regimer och diktaturer måste ständigt mötas av dem som stödjer mångfald, information och frihet.

Detta är inte ett diffust ideologiskt spørsmål utan det mest konkreta man kan tänka sig. Fråga dem som levde bakom muren eller dem som i dag lever under förtryck. Men det är en uppgift som kräver att vi ständigt kan hålla gränsen levande mellan vad som är demokrati och diktatur. ■

Jarl Hjalmarson Stiftelsen

bildades 1994 och har till uppgift att främja samverkan och europeisk utveckling på frihetens, demokratins och marknadsekonomins grund. Detta sker genom upplysning och information till politiska partier och organisationer om demokrati och europeisk integration.

De första åren koncentrerade Stiftelsen sin verksamhet främst till länder i närområdet: Estland, Lettland, Litauen, Polen och S:t Petersburg-området. Under senare år har verksamheten vidgats till att även omfatta Azerbajdzjan, Ukraina, Vitryssland, Balkan, Turkiet, Afrika och Latinamerika.

Verksamheten omfattar politiskt aktiva och fokuseras till kvinnor och ungdomar, det vill säga de som inom några år kommer att inneha betydelsefulla politiska positioner i sina respektive länder. Arbetet finansieras i huvudsak av biståndsmyndigheten Sida som en del av det partianknutna bistånd som ska ”bistå i utvecklingen av ett väl fungerande partiväsende i u-länder och länder i Central- och Östeuropa i syfte att främja ett representativt demokratiskt styrelseskick”.

Hjalmarson Stiftelsen arbetar främst genom utbildning. Arbetet består av:

- organisationsuppbyggnad
- utbildning i kommunikation, kampanjarbete och mediearbete
- utbildning i ideologi
- råd om politik i praktiken.

Jarl Hjalmarson Stiftelsen är en till moderaterna närstående organisation.

**Jarl Hjalmarson
Stiftelsen**

Box 2080
103 12 Stockholm

Tel: +46-8-676 80 00
www.hjalmarsonstiftelsen.se

